

МИРКАРИМ ОСИМ

ЎТРОП

I

613 йил савр¹ ойининг бошларида эрталаб икки отлик тевараги баланд пахса девор билан ўралган чорбогнинг дарвозаси олдига келиб эгардан тушди. Дарвозанинг икки тавақаси ланг очиқ. Дарвозабон эшик ёнида турарди. Эгнига мовутдан калта энгли тугмадор², оёғига уфка этик кийган, икки юзи қип-қизил, гўлабирдан келган суворий отини етаклаганича эран-қаран дарвозадан кирди. Унинг ёнида кумуш дастали қилич, белида ўқ-ёй ва еттита ўқ солинган садоқ осиглиқ. Иккинчи отлик — ёши йигирма бир-йигирма иккиларда бўлган новчагина йигит, қирчанги отини етаклаб, унинг орқасидан эргашди. Мийиқлари сабз урган, дўрдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўҳна этигининг пошнаси майишган.

Эшик ёнида турган дарвозабон биринчи отликқа ҳурмат билан салом берди-да, иккинчи отликқа истеҳзо билан қараб жилмайиб қўйди. Шу пайт ичкаридан бўз яктак кийган ориққина бир хизматкор югуриб чиқиб меҳмонларнинг отини етаклаганича отхонага олиб кириб кетди.

Богдаги мева дарахтлари гуллаган, ҳаводан бол иси анқийди. Баҳор дарахтларни ёш келинлардек безатиб, устларига оқ, қизил қўйлак кийгизган, кокиллариغا гулоб сепган. Кишининг ёшлигини эслатувчи муаттар дарахтлар атрофида ширинликка ўч арилар гўнгиллашиб учиб юришарди.

Бесаранжом чумчуқлар ясанган-тусанган дарахтларнинг гулларини чўқиб-чўқиб узиб ташламоқда, улар устида қалдирғочлар чарх уриб валфажри ўқийди.

Чорбогнинг қоқ ўртасига қурилган баланд шийпон зиналаридан ўрта ёшли, миқтидан келган, қийиқ кўзли бир киши тушиб келаётибди. У ҳам гўё ҳозир урушга кетаётгандек қуролланган, ёнида кумуш дастали қилич, белида садоқ, қўлида ўқ-ёй. Биринчи меҳмон уни кўриши биланоқ ўн қадамча берида тўхтаб, индамай, ўнг қўлининг кафтини очиб, боши узра кўтарди-да, унинг

учини ерга тегишиб таъзим қилди. Ранги ўчиб кетган ёш йигит ҳам шеригига тақлид қилиб, қўл учини ерга тегишиб, кейин қаддини ростлади. Боғ эгаси уларнинг таъзимига бош силкиш билан жавоб қилди-да, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин қисқача сўради.

— Ҳа, Қулназар, не хабар?

— Минг қатла шукрим, сояи давлатларида эсон-омон юрибдирмиз. Юрт тинч, аҳоли дуоини жонларини қилиб ётибдурлар, — деди келган юзбоши. — Жанобларига бир хушхабар келтирдим.

— Қани, эшитайлик, — деди кўрғон эгаси мийиғида кулиб.

— Улуғ элчи Баҳриддин Розий Чин-Мочиндан қайтаётган эрминлар. Чонар келиб, тоғла ўтрорда бўладурлар, — деб хабар қилди.

— Дуруст, дуруст, — деб қўйди Инолчиқ бепарволик билан. Унинг қотмадан келган қорача юзи жиддий, ҳеч бир мушағи қимирламас эди. У қип-қизариб ерга қараб турган ёш йигитга савол назари билан тикилганча қолди.

— Бу йигит — Темиртош. Мен жанобларига айтиб эрдим, — деди юзбоши Қулназар, — Мана, энди хизматингизга ўз оёғи бирла келди.

Ўтрор шаҳар ҳокими Инолчиқ ўзига эпчил бир навкар топиб беришни юзбоши Қулназардан илтимос қилганди. Уруғ оқсоқолларидан бўлган бу одам оддий халқдан чиққан навкарларнинг садоқатли, ўз вазифасини бажону дил бажарадиган, мард бўлишини яхши биларди.

Инолчиқ Темиртошнинг узун қўлларига, йирик панжасига, сал букчайган гавдасига қараб: «Агар тарбият қилинса, яхши қиличбоз чиқади, — деб ўйлади. — Лекин томоқдан қисилиб ўсган йигитга ўхшайди, боқса одам бўлади». Темиртош эса ҳокимнинг қора соқолига, бақувват бўйнига, кийими остидан билиниб турган мушакларига қараб, «мой билан гўштни кўн еб, илиги тўлган», деб ўйлади.

— Ўқ отмоқ, от минмоқни билурмусен? — деб сўради ҳоким, у билан сўрашиб бўлгандан кейин.

— Ҳа, ўқни яхши отиб, отни яхши минурмен.

Инолчиқ садоғидан ўқ-ёйини ва битта ўқини олиб унга тутқазди-да, юз қадамча наридаги ёш теракни кўрсатиб:

— Мерган бўлсанг, ўшал огочни қорага олиб отгил, — деди-да, ўзини четга олиб турди.

Темиртош ўқни ёй устига қўйиб, йўғонлиги одамнинг сопидек келадиган теракка қаради. Сўнгра оғир ўқ-ёйни аранг тортиб отди. Ўқ теракка бориб санчилди, икки ёнига

пат қадалган думи загизғоннинг думидек ликиллаб тураверди.

— Офарин, — деди Қулназар юзбоши. — Яхши мерган бўлсанг-да, кучинг йўқ эркан.

У белидан ўқ-ёйни олиб, узоқ пойлаб ўтирмай, камон тортиб қўйиб юборган эди, ўқ ўша теракни тешиб ўтди.

Темиртош қойил қолиб:

— Балли, куч-қувватдан берган экан, — деб юборди.

— Нима, сен юзбоши Қулназархўжа ҳамма кучини қорнига тўплагон деб ўйлабми эрдинг? — деди у катта қорини кўрсатиб. — Ҳамма куч билакда. Истасанг, кучдан қарз бериб турай.

Ҳазил-мutoйиббага унча хуши бўлмаган Инолчиққа юзбошининг гапи унча ёқмади шекилли, қошини чимириб:

— Бул йигитни хизматга олурмен, — деди Қулназарнинг бир туки йўқ қип-қизил башарасига қараб. — Сиз бу йигитни ўз бўлукингизга олиб, от минмоқ, қилич урмоқни ўргатинг.

— Бош устига, — деб таъзим қилди юзбоши, сўнгра кўзлари чақнаб кетган Темиртошга бурилиб гапира кетди: — Қилични шундай урмоқ керакдурким, ерга санчиб қўйилган қаминининг таги қимир этмасун, кесилган учи қаватига тушиб, санчилиб қолсун. Сени шундай ўргатурмен.

— Соғ бўлинг, оға. Мен яхшилиқни унутатургон йигитлардин эрмасмен.

Инолчиқ бу соддадил йигитнинг чин юракдан чиқариб айтган гапига мийиғида кулиб қўйди-да:

— Қани, шийпонга марҳамат, сўйлашайлик, — деди.

II

Темиртош ўтрорлик бир узангисоз ҳунарманднинг биттаю битта ўғли эди. Отаси фақиргина косиб бўлгани учун ёшлигида уйлана олмай, ёши қайтгандан кейин ўзига ўхшаган бир камбағал боғдорнинг қизига уйланган, қирқ бешга кирганда Темиртошни кўрган эди. Ўғил етти ёшга кирганда отаси соч-соқолига оқ оралаган, тишлари тушиб кетган чол бўлиб қолди. Темиртош онаси билан галма-гал дамни босиб ўчоқдаги оловни қизитар эди. Отаси катта сандоннинг ёнидаги чуқурга тушиб, бир жуфт темирни оловга тикиб қўярди. Темир қизаргач, уни узун омбур билан ўчоқдан олиб, сандон устига қўяр, ўнг қўлидаги чўкич билан темирни ура-ура чўзарди. Темиртош ҳар вақт кўзини

юмганда терлаб кетган, юзлари бужур, чўкич ураётган отаси кўриниб кетарди.

Ёш бола дам босиб чарчаганда, онаси:

— Бор, ўғлим, далага чиқиб ўйнаб кел, — деб, ўзи дам босишга ўтирарди.

Темиртош кичкина ўқ ёйини олиб, ўртоқларини бошлаб далага чиқиб кетар, улар билан ўқ отишарди. Кимнинг ўқи ўзса, орқада қолган ҳамма ўқлар ўшаники бўларди. Темиртош аксари шерикларининг ҳамма ўқларини ютиб оларди, кейин хомуш бўлиб шаҳарга қайтаётган шерикларига ўқларини улашиб берарди.

У ўқ ясашига жуда уста эди. Қўли бўш маҳалларда айвон устунига боғлаб қуритиб қўйган адил самбиттол новдаларини йўниб учини чиқарар, кесиб тайёрлаб қўйилган товук патини думига ёпиштирарди.

Бундан бошқа унинг яна бир армағи бор эди. Ёз пайтида кечқурунлари қўшнилари бўлмиш Бугроҳожининг хизматкори билан отларни анҳорга обориб сугорар, чўмилтирарди. Яйдоқ отнинг устига миниб олиб, оёғи билан ниқтарди-да, уни сувнинг ўртасига туширарди. От қулоқларини диққайтириб бир текис сузиб кетганда бир қўли билан унинг ёлидан ушлаб, бир қўли билан бўйнига қоқиб-қоқиб қўярди. Ҳаммаёғи шалаббо ҳолда уйига қайтгач, ўзида йўқ хурсанд бўлиб, отларни қандай чўмилтирганини завқланиб ота-онасига сўзлаб берарди. Баъзан отасидан:

— Менга қачон от олиб берурсиз? — деб сўрарди.

— Катта бўл-чи, насиб қилса яхши бир тулпор олиб бергаймён, — деб ваъда қиларди отаси.

Бироқ Темиртошнинг пешонасига от битмаган экан. Кўп ўтмай отаси бир куни тўсатдан ўлиб қолди. Бугроҳожидан қарз қўтариб отасини кўмишди, таъзиясини ўтказишди. Отадан етим қолган шўрпешона бола онаси билан шаҳарнинг чеккасидаги боғдор тоғасининг ҳовлисига кўчиб борди. Тоғаси ёзда боғига кўчиб чиқарди.

Қариндошларининг маслаҳати билан Темиртошнинг Абдумажид уста деган узангисозга шогирдликка беришди. Абдумажид устанинг олов дўқонида икки халфа, икки-уч шогирд ишларди. Уч-тўрт ой хизматкорлик қилиб юргандан кейин Темиртош дамгарлик қилди. Бир йил ўтгач, олов ёнида туриб босқон билан қизиган темирни ура бошлади. Шундан сўнг устадан ҳафтасига беш-олти ярмоқ³ оладиган бўлди. Пайшанба куни кечқурун тоғасиникига онасини кўргани борар, жума куни дам олиб,

шанба куни тоғотарда яна устаникига қайтарди. Фақат онаси олдидагина у ўзини бахтли сезарди.

Тоғасиникига келган куни кечқурун боғдаги супачада ётар, ҳаммадан эрта туриб, қўшларнинг сайрашига қулоқ соларди. Жума куни ўзи сингари ялангоёқ, жулдурвоқи қўшни болаларни эргаштириб, кенг далага олиб чиқар, улар билан ўқ отишарди. Ёши ўн олти-ўн еттига кирганда ҳам, қўшниларнинг масҳара қилишига қарамай, ўқ отиб машқ қилишини қўймасди. Шу яқин орада боғи бўлган Қулназар юзбоши уни кўриб юрарди. У Темиртошнинг отга, ўқ отишга ишқибозлигини билиб, уни кўз остига олиб қўйган эди. Бир куни Темиртошни далада учратиб:

— Бир саркардага навкар керак, борурмисан, — деб сўраб қолди.

— Жоним бирлап, — деб жавоб қилди Темиртош ўйлаб-етиб ўтирмай.

У қаттиққўл устанинг қўлида ишлаб, ўз меҳнати бирлап уни бойитишни истамасди. Аммо ўз бошига олов дўқони очиш учун унда на уй, на маблаг бор эди!

Қулназархожа билан учрашгандан кейин Темиртошнинг ҳаёти бошқа изга тушиб кетди.

III

Ўтрор шаҳри XII ва XIII аср бошида Ўрта Осиёнинг шарқи шимол чегарасидаги энг йирик шаҳарлардан бири эди. Шаҳардан тўрт-беш чақирим парирокда Сирдарёга қуйиладиган Арс суви Ўтрор воҳасини сўғориб, гуллатган эди. Бу вилоятда яшовчи меҳнаткаш ва жафокаш халқ Арсдан анҳорлар чиқариб, бийдек даштни боғ-бўстонга, бугдойзорларга айлантирган эди. Шарқ томондан бу обод ерларга кўчманчилар бостириб келганда деҳқонлар омовчи ташлаб, қўлларига қилич олар, Мовароуннахрни, яъни Сирдарё билан Амударё ўртасидаги жаннатдек ўлкани кўксилари билан тўсиб, босқинчиларни улоқтириб ташлашарди. Ўтрор Мовароуннахрнинг қалқони эди. Ҳатто XIII аср бошларида бостириб келган қорахитойлар ҳам узоқ жанглардан кейин улоқтириб ташланди. Шундан сўнг яна Ўтрор шаҳри орқали Шарқий Туркистонга катта савдогарлар қарвони ўта бошлади.

Ўтрор — буюк савдо ва ҳунармандчилик маркази. Шаҳарга яқинлашган киши дарвозалардан кириб-чиқиб турган қарвон туяларининг жангир-жунгури, бўкириши, бозорларнинг говури, мисгарлик, темирчилик, чилангар-

лик расталарининг тарақа-туругини эшитар, шаҳар мадрасаларининг офтобда жимжима қалган пештоқларини кўриб, кўзи қамашар эди.

Гир атрофи кўрғон билан ўралган Ўтрор шаҳрининг ўртасида, саҳни ўн уч-ўн тўрт ботмон келадиган тўрт бурчакли баланд тепа устига қалъа қурилганди. Бу ички қалъа хом гишт девор билан ўралган бўлиб, унга уч дарвозадан кириларди. Қалъа деворлари ич томондан унча баланд бўлмаса ҳам ташқи томондан баландлиги қарийб йиғирма-йиғирма беш газ келарди. Қалъанинг тўрт бурчагига баланд миноралар қурилган бўлиб, шинакларидан теварак-атрофни ўққа тутиш осон эди. Бу ерда амалдорлар, саркардалар, аскарлар туришарди.

Инолчиқ Хитойдан қайтиб келадиган Хоразм элчиси Баҳоиддин Розий шарафига зиёфат бермоқда. Ички қалъанинг ўртасига қурилган тўрт устулли сернақш хона зиёфат учун ҳозирланган, девор тағларига шойи кўрпалар солинган, дастурхонлар ёзилган. Тўр томондаги зарбоф тўшақда Инолчиқ билан элчи, сўл томонда саркардалар, ўнг томонда элчининг иккита ёрдамчиси, девон бошлиғи Бадриддинхожа, шаҳар қозиси, амалдорлар, савдогарлар ўтиришарди. Меҳмонлар белларини маҳкам танғиб олган кўк саллалли ёш аёқчилар қўлидан қадаҳни олиб шароб ичиб, кумуш товоқларда устма-уст келтириб турилган қовурмалар, роз, ўрдақ кабобларни тамадди қилишарди. Ҳаммаларининг бетлари қизариб, кўзлари чақнаган, лаблари илжайди.

Бугун Қулназар юзбоши қўл остидаги бўлинма саройда навбатчилик қилади. Зиёфатда энг қуйидаги ўринлардан бирини ишғол қилган юзбоши ўқтин-ўқтин ташқари чиқиб, жой-жойларга қўйилган соқчиларни текшириб келади.

Жўнгина матодан янги тугмадор кийган Темиртош зиёфат бўлаётган хона эшиги ёнида қотиб туради. У кўз ўнгида бўлаётган ҳамма нарсаларга бепарводай кўринса ҳам, унинг миёсини шу маҳалгача ақлига келмаган фикрлар қавлайди: «Шу ерда ўтирган ўн чоқли зарбоф чопонли меҳмонининг кўнгилхушлиги учун юзтача одам овора. Ошпазлар, хизматкорлар, баковуллар, аёқчилар бу еб-ичаётган бир печа одамга хизмат қилиб улгура олмайди. Мана, баковул ичига қийма тиқилган какикларни олиб ўтяпти. Бай-бай, мунча ҳиди яхши-я,— деб ўйлайди у, оғзининг суви келиб. Навбатчиликка туришдан олдин у серқатик гўжа ичиб, қорнини тўйгазиб олган

бўлса-да, бухоралик ошпаз Абулмакорим пиширган овқатларга кўнгли суст кетади.— Ана таңдир кабоб. Мунча овқатни кўп ейишмаса. Шунча овқат билан бир маҳалла косибни тўйғизиш мумкин. Буларнинг қорни мешми, нима бало? Шундай фикрлар хаёлидан ўтаркан, унинг икки қулоғи суҳбатда эди. Барваста, чўзинчоқ юзи чўл шамолидан қорайиб кетган элчи ажойиб-гаройиб воқеалардан хикоя қиларди.

Баҳоиддин Розий Хитойга етиб борганда Пекин шаҳрини Чингизхон босиб олган экан⁴. Элчи Пекин шаҳар дарвозаси олдида тоғдек уюлиб ётган ўликларни кўрибди. Сасиб-биялиб кетган мурдаларни кўмишга одам йўқ. Чингизхон пойтахт ҳунарамандлари — косиблари, усталарини тирик қолдириб, бошқа барча аҳолини қиличдан ўтказган экан. Шаҳар майдонларида устма-уст уюлган қонли, яланғоч хотинлар, болаларининг мурдалари даҳшатли манзара касб этаркан. Шаҳар сасиб кетган, турли юқумли хасталиклар тарқалган экан. Шаҳарни босиб олган мўғуллар ҳам вабодан қириладиган эканлар. Аммо элчи зиёфат вақтида бундай нарсалар тўғрисида гапирини ноўрин деб билди. Элчилик лавозими ҳозир кўпчилик ичида Чингизхоннинг қабих ишлари тўғрисида гапиринга йўл қўймас эди. Шунинг учун у бу гап ўрнига қооп⁵нинг зиёфатлари, сарой олдида бўлган мушакбозлик, хитой раққосалари тўғрисида хикоя қила кетди.

Хушбўй мусалласлар сипқаравериб қулоқлари қизиб қолган саркардалардан бири мийиғида кулиб, деди:

— Чин-Мочинининг қизлари кўркли бўладур, деб эшитамиз, ростми?

— Ҳа, кўркли ва ифбатли бўладурлар,— деб гапида давом этди элчи.— Мўғуллар шаҳарга бостириб кирганларида хитой қизлари мўғул йигитлари илгига тушмаслик учун ёниб турган уйлар ичига ўзларини урганларини, номусларини сақламоқ учун ўзларини ўтга ташлаганларини ўз кўзим билан кўрдим.— Элчи даҳшатли воқеаларни гапирди-ю, тилини тишлаб қолди. У кўрган-кечирган воқеаларга ўзининг муносабатини бундай равшан ифода этиб, хитойларга хайрихоҳлигини билдириб қўйганидан пушаймон бўлди. «Меъёридан кўпроқ ичиб қўйдим чоғи», деб ўйлади у қовоғини солиб. Аёқчи узатган қадаҳни олмай, боши оғриб турганини баҳона қилиб, узрини айтди. Шу пайтда қуйида ўтирган машшоқлар мунгли бир куйни чалиб юбордилар. Ҳамма жимиб қолди.

Зиёфат тугаб, меҳмонлар тарқалгандан кейин, элчи Инолчиқ билан ёлғиз қолиб, узоқ гаплашди. У Чингизхон

ва мўгул қўшини тўғрисида батафсил маълумот бериб, кўрган даҳшатли воқеаларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Эртаси куни ҳоким амалдорлар билан элчини шаҳар ташқарисига кузатиб қўйди. Баҳонидин Розий юзларча туяга молларни ортган хоразмлик, шарқий туркистонлик савдогарлар ҳамроҳлигида Гурганжга йўл олди.

IV

Чингизхоннинг элчиси Маҳмуд Ёлвоч Бухорога илк баҳорда етиб келди⁶, чунки Хоразмшоҳ Муҳаммад шу ерда эди.

Ўрта ёшли, қинчоқдан кўра туркманга кўпроқ ўхшаган Хоразмшоҳ Бухоро аркида, зийнатли, серустун саломхонанинг тўридаги саккиз қиррали олтин тахт устида виқор билан ўтирганича, таъзим қилиб турган элчилардан ҳол-аҳвол сўрарди. Соқоли қорақуйдек қоп-қора Маҳмуд Ёлвоч қора кўзларини султонга тикиб, ўртада қўл қовуштирганича турарди, ёрдамчилари савдогар Юсуф билан Алихўжа унинг икки томонида таъзим қилганларича қотиб қолганлар.

— Сафарлари бехатар бўлдимиз? Йўлда кўп машаққат чекмай етиб келдиларми?

— Минг қатла шукрки, пой остоноларига соғ-саломат етиб келдук. Алалхусус, давлатингиз чегарасидин ўтганимиздан сўнг сафаримиз бемашаққат, йўл бехатар бўлди.

У Хоразмшоҳ олдида эгасини топиб олган овчи итдай ялтқоланар, ширин сўз билан уни илондек аврамқчи бўлар эди.

Хоразмшоҳ Чингизхон элчилари олдида ўзининг улуғ давлат подшоҳи эканини кўрсатиш учун эғнига оғир зар чопонини кийиб, симобий салласининг пешонасига ўн икки мисқолли олмос қадаб, қўлларига қўша-қўша ёқут кўзли тилла узуклар тақиб олган. У кулимсираб элчи ёрдамчиларининг исм ва лақабларини, қаерлик эканликларини сўради. Шоҳнинг сўл томонидаги турган саркардалар, ўнг томонидаги вазирлар, амалдорлар, дин пешволаридан баъзилари элчи Юсуфнинг ўтрорлик, Алихўжанинг бухоролик эканини билиб тонг қолдилар, кўп-ларининг юзида нафрат ва ғазаб аломати найдо бўлди. Тахтнинг орқасида турган сарой соқчилари бошлиғи Темур Малик гижиниб: «Маҳмуд Ёлвоч хоразмлик, апови ўтрорлик, буниси бухоролик. Шундай бўла туриб, бегона

подшонинг хизматига кирибдурлар, бу ҳам озлик қилганидек, унинг элчиси бўлиб келибдурлар, бу қандоғ сурбетлик!» деб ўйлар ва муштини қисар эди. Бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳам хаёлига шу фикр келган эди. Элчилар кўпчилиكنинг кайфиятини сезгандек, қизариб ерга қараб таъзим қилиб туришар эди.

Маҳмуд Ёлвоч Чингизхоннинг ёрлигини султоннинг ўз кўлига тоширгандан кейин сукут қилиб турди. Султон марҳамат қилиб, ўнг кўлини унинг елкасига тегизиб қўйди, элчи эса орқаси билан юриб, жойига бориб турди.

Сарой битикчиси — белбоғига қаламдон қистирган, кўк салла ўраган йигит Чингизхоннинг форс тилида ёздирган ёрлигини ўқиб эшиттирди. Ерликда мўгул қооли Хоразмшоҳни ўғлим деб атаган ва Мўғулистон билан Туркистон мамлакати ўртасида дўстлик муносабати ўрнатишни, савдо-сотиқ битими тузишни таклиф қилган эди. Қоон султонни ўғлим деб атагани учун кўпларнинг жаҳли чиқди, шоҳнинг ҳам ранги ўчиб кетди.

Ерлик ўқилгандан сўнг сарой вазири Чингизхоннинг юборган совғаларини эълон қилди. Бу вақтда султоннинг олдидан қоон юборган совғаларни — туя жунидан тўқилган жўра-жўра қимматбаҳо матолар, Хитой шойиси, ён кийик мугузлари, боғлам-боғлам сувсар терилар, ноёб яшилранг яда тоши ва бошқа нарсаларни олиб ўта бошладилар. Энг сўнг тўрт барзанги йигит туя бўйида келадиган тиллани олиб ўтганларида, ҳамма қооннинг сахийлигига ҳайрон қолди. «Ўғлим», деб атагани учун жаҳли чиққан султон ҳам буни кўриб, жаҳлидан тушди.

Қабул маросими тугагач, элчилар шарафига катта зиёфат берилди.

Кечаси султон Чингизхоннинг бош элчиси Маҳмуд Ёлвочни ҳузурига таклиф қилди. Тун қоронғисида маҳфий суратда чақиртирилганидан хавотир олган элчи ранги ўчган ҳолда сарой вазири орқасидан эргашиб, шоҳнинг «хужраи хоси» эшиги олдида тўхтади-да, нафасини ростлади. Олтин эшик олдида султоннинг шахсий мулозими Қорача Ҳожиб элчидан кўзини узмай қаққайиб турар эди. Бир оздан кейин вазир хужрадан чиқдида, элчининг кўлидан ушлаб, ичкари олиб кирди. Зар тўшак устида ўтирган султон бир оз қимирлаб қўйиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Султон билан бир тўшакда ўтириш ҳар бир элчига муяссар бўлмайдиган эҳтиром эди.

Элчи тиз чўкиб, чап кўли билан шойи тўпининг этакларини тиззаси остига қистириб қўйди. Гир атрофи қоп-

қора жингалак соқол билан ўралган юзи заъфарондек сарғайиб, қалин лаблари дир-дир титради.

Султон мулоимлик билан бола-чақасининг соғлиғи, савдо-сотиқ ишлари қандай бораётганини суриштирди. Элчи тилчланиб жавоб берди.

— Минг қатла шукр, ҳаммалари сояи давлатингизда эсон-омон юрибдурлар, ишларим, алҳамдулилло, кундан-кун ривож топмоқда...

— Дуруст, дуруст. Сизни ўзимизга яқин олиб, суҳбатлашгим келиб эди,— деди султон томоғининг ости қирилган, юмшоқ, чанбар соқолини силаб.— Ҳар қалай, сиз ўз одамимиздурсиз. Шу ерда тугилиб ўсгансиз. Тақдир тақозоси бирла дўстимиз Чингизхондин элчи бўлиб келибдурсиз, аммо билурменким, мусулмон бўлганингиз сабабли кўнглингиз бизга мойил. Ўзингиз ул ерда, аммо дилингиз бул ерда...

— Орий, рост айтадурлар,— деди пул учун, мол-дунё учун динини ҳам, элини ҳам қоонга аллақачон сотиб юборган элчи тилёғламалик қилиб.— Кўнглим сизга мойил бўлмай, кимга мойил бўлсин. Ахир, шуҳратингиз оламни тутган. Бутун Турону Эрон, Ҳинд-Афғон, Шарқий Туркистон сизга тобе, халқлари сояи давлатингизда бахтиёр, пойқадамингиз теккан ер саодат нури бирла мунаввар. Сиздек шоҳ учун хизмат қилмоқ ҳар кимарса учун бахт-саодат...

Султон элчининг хушомад билан айтган тумтароқли сўзларига қулоқ солиб эриб кетди. У табассумини яширолмай, ичи барқут билан спирилган қутичалардаги гавҳар, забаркад, ёқут тошларини элчи олдига суриб қўйди.

— Подшоларнинг инъомини қабул айламоқ фарздур,— деди кўзлари чақнаб кетган элчи. У гавҳарни кўзи билан чамалаб: «Тўрт-беш мисқол келар», деб ўйлади.

Султон гапни айлантириб, Маҳмуд Ёлвочни мўғул кўшини тўғрисида махфий маълумотлар юбориб туришга кўндирмоқчи бўлди. Маҳмуд иккиланган кишидек, бир оз сукут қилиб, ерга қараб қолди. Ҳолбуки, у иккиланиб ўтирмай, дадил иш қиладиган одам эди. Шу топда у Чингизхоннинг илоникидек ҳеч пирпирамайдиган, одамга тик қарайдиган айёрона тарғил кўзини кўргандек бўлди, унинг: «Ҳой, Маҳмуд, сен султон нима деса ҳўп деявер, жосусликни таклиф этса — қабул қилавер, қўрқма», деган сўзларини эшитгандай бўлди. Чингиз мўғул кўшини тўғрисида қандай маълумот беришни, яъни усталик билан Хоразмшоҳни чалғитишни ҳам ўргатган, калтабин султоннинг элчини жосус қилиб олиш ниятига

тушишини назарда тутиб, тегишли чоралар кўриб қўйган эди.

— Сиздек улуг подшоҳ менга хизмат таклиф этадурлару, мен йўқ дейманму, хизмат камари белимда, сadoқат нури дилимда, на амрингиз бўлса, буюраверинг,— деди Маҳмуд қатъий оҳангда.

Султон қарс урган эди, белбоғига қаламдон, қўлтиғига нақшли чарм жузвдон қистирган ёш битикчи таъзим қилиб кирди-да, остона олдида ўтирди. У Ёлвочнинг мўғул аскарларининг сони, жойлашган ерлари тўғрисида айтган гапларини ёзиб олди...

Орадан бир ҳафта ўтгач, Ёлвоч султон билан савдо битими тузиб, Мўғулистон сари йўл олди. У Хоразмшоҳдек подшони алдаб, қоон учун Хоразм давлатининг ички ишлари тўғрисида қимматбаҳо маълумотлар олиб, эсон-омон кетаётганидан хурсанд эди. Хоразм ва Бухоро савдогарлари, амалдорлари ўртасида муҳлислари кўп бўлган Ёлвоч саройдаги келишмовчиликлар, мамлакатнинг аҳволи, кўшин тўғрисида кўп маълумот тўплаган эди.

Султон жуда усталик билан асп юриш қилган шатранжбоздек хурсанд. Ҳолбуки, Темур Малик, Шаҳобиддин Хивагий, Илолчиқ сингари олдинни кўрадиган арбоблар сотқин Маҳмуд Ёлвочни хоин сифатида жазолаш ўрнига совга-саломлар билан жўнатилишидан норози, тилёғлама элчи султонни лақиллатиб кетганини фаҳмлаган эдилар. Ёлғиз султоннинггина бунга ақли етмасди.

V

Ҳар тарафдан азон товуши эшитиларди. Ўтрор шаҳридаги масжиди жомеъ муаззини кетидан барча маҳалларнинг сўфилари чувиллашиб, йўғон-ингичка овоз билан қавмларни хуфтон намозига даъват эта бошладилар.

Осмонда чарақлаган катта-кичик, хира-ёруғ юлдузлар бойларнинг уйларида ёнган шам ва қандилларга, камбағалларнинг уйида милтиллаган чироқларга ўхшарди.

Элдан бурун хуфтон намозига кетаётган тақводорлардан бошқа кўчаларда ҳеч зог йўқ. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит. Аммо кесак деворларнинг орасига беркинган чирилдоқлар юз минг йиллардан бери такрорлаб келган ашулаларини қичкириб куйлайди.

Бошига симобий салла, эгнига банорас тўн кийган бир отлиқ шаҳарнинг Сўфи дарвозаси яқинидаги катта бир дарвоза олдида эгардан тушди-да, жиловни ўз

хизматкорига тутқазди. Жиккаккина кўса чол хўжасининг олдига тушиб, шаҳарнинг нариги бурчидан югуриб келган эди. У ҳарсиллаб отнинг жиловидан ушлаган ҳолда, ёлини тўғрилай бошлади. Хожаси эса катта мис ҳалқани ушлаб, тақиллатмоқчи бўлиб турганда шу ҳовли яқинидаги масжиднинг муаззини хунук овоз билан азон айта бошлади. Киши дарҳол ҳалқани кўйиб юбориб, дарвоза ёнидаги супачага ўтирди. Сўфи азон айтиб бўлгандан кейин, гавҳар тошли узук таққан кўлини очиб дуо ўқиди-да, юз-кўзини сийпади, сўнгра ўрнидан туриб, дарвозани уч марта қоқди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас занжирларнинг пикирлаб тушгани эшитилди. Сўнгра дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкина эшик гижирлаб очилди. Қлёфасидан шу кўранинг хизматкори экани билиниб турган бир чол фокусни боши барабар кўтарди. Ичига бир ярмоқли шам ёқилган фокуснинг хира сарғиш нури ўрта ёшли меҳмоннинг йўғон ва савлатли гавдасини, лунжи осилган қип-қизил юзи, қуюқ қошларини ёритди. Хизматкор уни таниб, дарҳол орқасига бир қадам ташлади-ю, ранги ўчиб таъзим қилди:

- Келсинлар, тақсирим, келсинлар.
- Хожаниг уйдаими? — деди меҳмон.
- Уйдалар.

Меҳмон ўз хизматкорига жавоб бериб юборди-да, бошини энгаштириб кичик эшикдан ичкари кирди. Рўпарадаги меҳмонхона дарчаларидан ҳовли сахнига ёруғ тушиб турарди. Меҳмонхонада — дарча ёнидаги пастаккина хонтахта ёнида юзи юмалоқ, соч-соқоли оқарган, мўйлови ва қошлари қора бир чол ингичка, узун дафтарчага алланарсаларни ёзиб ўтирарди. Бешта мум шам ёқилган қандил меҳмонхонани нурга ғарқ қилган эди.

Уй эгаси ҳовлига тикилиб қаради. Меҳмонхона томон келаётган икки кишининг қорасини кўриб, хонтахта устидаги дафтар билан қалам-довотни йиғиштириб, тоқчага кўйди. Шу пайт меҳмон даҳлизга кириб, баланд поиннали сағри кавушини ечди. Эшик олдида ўзини қарши олган мезбонга икки кўлини бериб кўришди.

— Келинг, Бадриддинхожа, соғ-саломатгина юриб-дурсизму?

— Минг қатла шукр, ўзлари бардаммилар? Ассалому алайкум! Қутлукқадамдин хат келиб турадурму? Ота-муроджон эсон-омонму?

Хушомадгўй меҳмон Бугроҳожининг ўғиллари, неваларининг соғ-саломатлигини қайта-қайта сўрарди.

Шундай йўғон, барваста кишининг ингичка овоз билан гапириши жуда ғалати туюларди.

Меҳмон билан мезбон меҳмонхонага кириб, тўрга солинган кўрпачага ўтиришди-да, юзларига фотиҳа тортишди, яна ҳол-аҳвол сўрашди. Бу вақтда хизматкор чол дарҳол дастурхон ёзиб, даҳлиздан ясоғлиқ баркаш олиб кирди.

Сиртига турли афсонавий қуш ва ҳайвонларнинг суратлари солинган чинни кўралар, идиш-оёқлар, Самарқанд усталари гул солиб ишлаган мис кўзалар, баркашлар тоқчаларга тизилган, апордек қип-қизил туркман гиламлари оёқ остига тўшалган, кашмир усталари тўқиган ҳарир пардалар дарчаларга тутилган. Тоқчалар ва пирамонларнинг зихлари ганчдан қабартма қилиб ишланган.

Бу хонадаги анжом ва ашёлар уй эгасининг турли мамлакатлар билан савдо-сотик қилиб туришидан дарак бериб турарди.

Бугроҳожи Ўтрор шаҳрининг энг бой савдогарларидан бири. Унинг савдо карвонлари Сурия билан Хитой ўртасида қатнаб туради. Гумашталари Дамашқ пўлати, Ироқ матолари, зеб-зийнат асбоблари, биллурдан ясалган идишлари, ойналарини Хитой ва Шарқий Туркистонга, Хитой усталари тўқиган матоларни Ғарбга обориб сотади. Бугроҳожи етмишга бориб қолган бўлса ҳам, икки юзи қип-қизил, ўзи тетик, кўзлари ўйнаб туради. Икки хотини бўлган бу чол шарм-ҳаёни унутиб, яқингинада ёш бир қизга уйланди.

Ёши ўттиз бешларга бориб қолган қора соқол меҳмон — Бадриддин бинни Тожиддин Инолчиқнинг маъмурий ишлар бўйича ёрдамчиси эди. Шундоқ улўғ мартаба эгаси бўлган бу одам бой олдида икки букилиб таъзим қилиб ўтирар, саволларига кулиб жавоб қиларди.

— Яна не хабарлар бор? — деб сўради мезбон илжайиб.

— Хабарлар кўп. Маҳмуд Ёлвочдин сўнг қоон ҳазратлари яна тўрт юз эллик кишилиқ элчилар карвони юбораётган эрмишлар. Жанобингизнинг тағойиваччалари Умархожа бош элчи бўлиб келаётган эмиш.

— Қоон бирла сўлтон нега мунча иноқ бўлиб қолди, а? Бир гап борму? Гўё меҳрибон ака-укадек, бир-бирига инъом юбориб турадурлар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, деб айтмиш она тулки болаларига шудгордаги қопқонга қўйилган қуйруқни кўрсатиб, — деди Бадриддинхожа ингичка овоз билан. — Қооннинг совгалари баайни шуд-

гордаги куйруқ кабидир. Султоннинг онаси Туркон хотун ақли қисқа ўглини ҳарчанд огоҳлантирса доғи, ўгли қон-қондаги куйруқ сари интилмоқда...

— Қорчиқ Туркон ақлли хотун, — деди уй эгаси суҳбатдошининг сўзини оғзидан олиб. — Яхшики султон онасини давлат ишларидан четлаштирмиш. Султон саройина нифоқ кирди. Бу ҳам бўлса сиз бирла бизнинг бахтимиз.

— Орий, рост айтадурлар, хожам, — деди меҳмон ялтоқлашиб. — Қаю уйга нифоқ кирса, бузмоғунча қўймас. Мўғулистонди оқиб келаётган сел шаҳар ва қишлоқларни вайрон, далаларни пайҳон этатургон кўринадур.

— Кўрқманг, Бадриддин, сиз бирла бизнинг кўрғонимиз шундай баланд ердаки, аларни ҳеч қандай тўфон бузолмайдур.

Четдан туриб қулоқ солган киши уларнинг нима тўғрисида гаплашаётганларини англай олмас эди. Меҳмон билан мезбон охиригача айтилмаган қисқа бир гап, бир имо-ишора билан бир-бирларини тушуниб олар, бу уларнинг кўндан буён дўст ва фикрдош эканлини кўрсатарди.

Хожа Бадриддиннинг отаси Тожиддин бир неча йил Ўтрор шаҳрининг қозиси бўлиб келган нуфузли бир зот эди. Ўтрорни қорахитойлар босиб олганда, Тожиддин душман томонига ўтиб, уларга бажону дил хизмат қилган эди. Султон Ўтрорни қайтиб олганда, хиёнатчи қозининг бўйнига қилич урдирди⁷. Кейинчалик султон шаҳар савдогарлари ва шариат пешволарининг кўнгли учун собиқ қозининг ўгли Бадриддинни соҳиби девон қилиб белгилади. Султон Бадриддиннинг бошини силаб, унга кўп яхшиликлар қилди, бироқ қозивачанинг қори кетса ҳам музи кетмас кўнгида кек сақлаб юарди. У билан ҳар сафар учрашганда юрагида битиб қолай деган ярани Бугроҳожи янгилар, уни қасос олишга ундар эди.

— Султон Муҳаммаднинг давлати бамисоли устунлари чириган кўхна бир иморат турур. Бул иморатнинг тезроқ қулагани яхши. Тузалмай турган беморнинг ўлгани — уй ичидагиларнинг тингани яхши, — деди Бугроҳожи тишларини гижирлатиб. — Султон худди тоғ устиндаги торгина сўқмоқдан кетаётган кишига ўхшайдур. Қўлидаги лўттибозлик лангари жонини сақлаб келадур.

Дарҳақиқат, Хоразмшоҳнинг давлат кemasини қурт еб, чиритиб қўйган эди. Султон қипчоқ оқсуяклари билан туркман беклари ўртасидаги низо оловини сўндириш ўрнига, унга мой сешиб, гуриллатиб юборарди. Гоҳ ота

уруғи бўлган туркманларга ён босиб, ўзини уларга хайр-хоҳ қилиб кўрсатар, гоҳ она уруғи — қипчоқлар томонига ўтиб кетарди. Бу сиёсат туркман беклари билан қипчоқ хонлари ўртасидаги зиддиятни борган сари кучайтирар, султон бу низолардан фойдаланиб ўз ҳукмронлигини мустаҳкамламоқчи бўларди. Султоннинг онаси Туркон хотун эса Дашти Қипчоқдан ўз қариндошларини чақириб, уларга мансаблар берар, туркманларни четлаштиришга уринарди.

Хожа Бадриддин сарой низолари ҳақида Бугроҳожига батафеил гапириб берди-да, сўзининг охирида:

— Инолчиқ Елвочнинг совға-саломлар билан қайтариб юборилганини эшитиб бисёр хафа бўлди, агар мен султон ўрнида бўлсам, бу жосуснинг бўйнига қилич урдирардим, деганини ўз қулогим бирла эшитдим, — деди.

Бугроҳожи бу гапни эшитиб, ўйланқираб қолди. Ичида: «Умархожа бошлиқ бўлиб келаётган элчилар карвонининг тақдири нима бўлади? — деб ўйлади. — Агар ихтиёр Инолчиқнинг қўлида бўлса элчиларни омон қолдирмайди, аммо султон бунга йўл қўймас. Қадимдан «элчига ўлим йўқ», деган гап бор-ку. Ҳеч ким шу маҳалгача элчининг жонига қасд қилган эмас».

Уй эгаси бу сержаннинг фикрлардан ўзини жалғитиш учун гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тахмин этайликким, султон бутун аскарларини бир ерга тўплади ва Инолчиқ каби бир кимарсани аларга бош қилиб қўйди, ул тақдирда Чингизхонни мағлуб этмаги мумкинми?

— Албатта. Султонда аскар кўп. Аммо, бахтимизга, султон бутун черикни бир ерга тўплағони кўрқадур. «Тўпласам, қипчоқлар мени тахтдан тушириб, ўрнимга Қутбиддинни ўтиргизадурлар», деб ўйлайдур. Лашкарини бир ерга тўпламоққа биз ҳам йўл қўймаймиз, — шуни деб Бадриддин кўйишдан тўрт буклаб тахлаган бир қогоз чиқарди-да, мезбонга узатди. Бугроҳожи хатни ёруққа солиб ўқий бошлади:

«Улуғ қоон, Мўғулистон ва Чин-Мочиннинг буюк ҳукмдори Чингизхон ҳазратларига саломи бениҳоядин сўнг бандалари Инолчиқ ва Темур Малик бош уриб арз қиламизким, подшоҳимиз султон Муҳаммаднинг қосиб, деҳқон ва алаалхусус тижорат аҳлига зулм-тааддиси қуандан-қун ошмоқда, шул сабабдин барча улусни ўзига душман қилиб олмоқда. Бизлар ҳам бул зулм иморатини кулатиб, сиз каби улуғ хоннинг тахти раёсатига кирмоққа аҳд қилдик. Агар лашкар тортиб келсалар, ўз ҳукмимиз-

даги Ўтрор ва Хўжанд қалъаларининг дарвозаларини очиб бермоққа тайёрмиз...»

Уй эгаси бу номани ўқиди-да, хайрон бўлиб, савол назари билан Бадриддинга қаради.

— Бул мактубни изохсиз англаб бўлмайдур, — деди меҳмон кулимсираб ва суҳбатдошининг саволини кутмай, тушунтира кетди. — Буни кўчиртириб ва остига Инолчиқ ва Темир Малик мухрини босиб, ўз помимдин ёзилгон мактуб бирла қоон жанобларига юбортирурмен...

Уй эгаси усталлик билан ёзилган бу қалбаки хужжатни қўлида айлантириб кулиб юборди:

— Офарин, сиз улуг подшоларга вазирликка муносиб аён экансиз, офарин⁸.

Ўтрор шахридаги фитначиларининг бошлиқлари бўлган бу икки зот ярим кечагача ўтириб, узоқ суҳбат қилишди.

VI

Сўфи дарвозасидан кираётган қатор-қатор туяларнинг бўкириши, мискарлар, темирчиларнинг тарақа-туруқи, бозор аҳлининг ғовури бир-бирига қўшилиб, қулоқларни қоматга келтирарди. Дарвозадан бирваракайига беш юз туя, савдогарлар, элчилар, туякашлар бўлиб тўрт юз эллик киши ўтди. Энг сўнгги нортуянинг бўйнига осилган катта кўнгироқнинг даранг-дурунги Чингизхон элчиларининг стиб келганини ҳаммага эълон қилар эди.

Улгуржи, чакана савдогарлар, атторлар, базозлар, мўйнадўзлар карвон келиб тушган саройлар атрофида уймалашиб қолдилар, чунки Хитойдан келган савдогарларда улар учун керакли моллар топиладди.

Одатда Хитойдан, Шарқий Туркистондан Румга ва Русга борадиган савдогарлар Ўтрорда тўхтаб, йўл харжи учун молларининг бир қисмини сотиб кетар эдилар. Бундай вақтларда атторлар дорига ишлатиладиган женшен ва ичидаги қони қотмаган ёш кийик мугузи, мушк-упор; мўйнадўзлар эса сувсар, тулки тери; базозлар — ипак жужун, товар; заргарлар — олтин, кумуш харид қилар эдилар. Карвонсаройларда нияти бузуқ, шубҳали одамлар ҳам пашшахўрда бўларди. Савдогарлар бир жойдан иккинчи жойга ёлғиз фойдали моллар эмас, турли мишмиш хабарларни ҳам олиб келишарди.

Кечкурун, усти ёпиқ расталарда ҳаракат тўхтаб, шаҳар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолган пайтда Инолчиқ

ўзининг меҳмонхонасида паканагина, қорни катта, миттиқўз бир одам билан қарама-қарши ўтирарди. Бу киши базозлар растасининг оқсоқоли бўлиб, унинг ҳар табақа кишилардан ошна-оғайнилари бор, шаҳардаги ҳамма воқеалардан хабардор эди. Ҳозир у Инолчиқнинг мўгул элчилари ва савдогарлари тўғрисида берган саволларига ҳазил аралаш жавоб қайтарарди.

— Ҳа, кўплари шу ерлик савдогарлар... Намуна учун бир хитойни ҳам эргаштириб келибдурлар. А? Тўрт юз эллик киши... гўё шаҳарни жангу жадалсиз ишғол қилдилар.

Базознинг бу гапи Инолчиққа ёқмади шекилли, пешанасини тириштириб савдогарлар келтирган молларнинг хилини, сон-саногини суриштирди. Бир кун ичида талай маълумот тўплаган бу битқўз одам ўзининг аниқ жавоблари билан ҳокимни қаноатлантирди. Гапининг охирида базоз:

— Алар бу ерда баъзи бир молларини сотиб, эвазига баъзи маълумотларни олиб кетмоқдалар чоғи, — деди кулимсираб.

— А? Қандай маълумотлар?

— Чунончи, масалаи, Ўтрор қалъасидаги аскарларнинг сони, шу ерлик савдогарларнинг кайфияти ҳақидаги маълумотлар ва ҳоказо.

— Ҳаҳ-ҳа! Тагин нималарни сўраб-суриштираётирлар?

— Кўп нимарсаларни. Савдогарлар орасида менинг Фахриддин отлиг бухоролик ошнам ҳам бор. Ул, косиб ва бозор аҳлига Инолчиқ томға⁹ солдими, халқ бундин розими-норозими, деб кўп суриштирди. Менинг ўтган ҳафта Бинокет бориб келганимни билиб, ул қалъанинг мустаҳкамлиги, аскар аҳволотини билмоқчи бўлди...

Инолчиқнинг ранги оқариб, муштлари қисилди. Бунни кўриб базознинг капалаги учиб кетди.

— Амин бўлингким, менинг берган жавобларим давлатимизга заррача ҳам зарар етказмайдур, зероки...

— Мен сизни яхши билурмен. Бул хусусда хавотир олманг. Сиз ақлли ва садоқатли одамсиз. Хўш, бошқа савдогарлар-чи?

— Бошқалари ҳам карвонсаройга келган аллақандай шубҳали кишилар бирла пичир-пичир қилиб турганларини кўрдим.

Инолчиқ ўрнидан туриб кетди-да, тишларини гижирлатиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Меҳмон ҳам ўридан туриб, қўл қовуштирганича қотиб қолди.

— Ҳозирча сизга жавоб, берган маълумотларингиз учун раҳмат, — деди уй эгаси ўзини босиб олиб.

Баззоз чиқиб кетгандан кейин Инолчиқ ташқари чиқиб, бошланг ҳолда ҳовлида айлана бошлади. Моҳи саркарда, жасур ва иродали жангчи бўлган Инолчиқ давлат арбобига ярашмайдиган қизиққонлик, сабрсизли хислати бор эди. У ҳозир ҳам шошиб-пишиб ўзинча би қарорга келди-ю, қалъадаги сардорларни ўз олдига ча киртирди...

* * *

Тўрт устунли, деворларига ов ва уруш манзаралари солинган саломхонада етти савдогар — Чингизхоннинг элчилари шаҳар ҳокимининг чиқишини сабрсизлик билан кутар эдилар. Уларнинг орасида бошига учи ингичка тақия қўндирган бир мўғул ҳам бор эди. Эгнисидаги шойи чопон тагидан саеиқ ҳид аңқирди (оқар сувга тушиб ювиниш мўғуллар дишида ман этилган). Ювиниб-тарапиб юришни яхши кўрадиган бой савдогарлар бадбўй ҳиддан кўнгиллари ағдарилиб, зўрға чидаб турардилар.

Буюк элчи Умархожа Ўтрорий тиззаси устига Чингизхон томонидан берилган олтин тахтакачи қўйиб, девонда ўтирарди. Бу олтин тахтакач унинг олий маъсаб эгаси эканлигини кўрсатар, Чингизнинг қўли етган жойда элчининг дахлсизлигини таъмин этарди. Унинг ўнг томонида Фахриддин Бухорий, чап томонида Нажмиддин Деҳлавий, Мирағий, Амниниддин Ҳиравий гердайишиб ўтиришарди. Орадан бир соат ўтгандан сўнг ёқасига ва этагига кумуш уқа тутилган, тилладўзи чопон кийган, симобий салласига икки мисқолли олмос қадалган ҳоким ўзининг бек ва амалдорлари қуршовида таптана билан аста юриб, саломхонага кириб келди. Унинг белидаги тилла камарига кумуш қинли, олтин соғли Исфаҳон қиличи тақилганди. Ўша вақтнинг одатига мувофиқ подшо ва ҳокимлар ажнабий мамлакатлардан келган элчилар олдига энг қимматбаҳо либослар кийиб чиқиб, бойликларини кўз-кўз қилар, шу билан душман элчилари олдига ўзларининг буюк, қудратли давлатнинг вакили эканини кўрсатмоқчи бўлар эдилар. Инолчиқ ҳам душмани деб билган қоон элчилари олдига ўзини ерга урмасликка ҳаракат қилган, ўнг ва сўлидаги амалдор ва беклар ҳам шоҳона либосларда эдилар.

Ҳокимнинг қошлари чимирилган, қиёфаси жиддий

эди. Икки букилиб таъзим қилган элчиларга у бош қи-мирлатиб жавоб қилди-да, аста юриб зарҳал курсига ўтирди, бироқ элчиларни ўтиришга таклиф этмади, одатга ҳилоф равишда Чингизхоннинг соғлигини ҳам сўрамади, элчиларнинг азият чекмай етиб келганликлари тўғрисида ҳам савол бермади. Элчилар саросимага тушиб, бир неча вақтгача лом-мим деёлмай, тайёрлаб қўйган нутқларини ҳам эсларидан чиқариб қўйдилар. Ниҳоят, Умархожа ўзини тутиб олди-да, оқара бошлаган чўққи соқолини сийпаб, сўл кўзини қисиб, гап бошлади:

— Машиқнинг улуг қоони Чингизхон ҳазратлари Мағриб подшоҳи султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратларига ўз муҳаббатларини изҳор айламоқ учун биз фақир ҳақирларни элчи қилиб юбордилар. Қоон ҳазратларидин султон жанобларига кўпдан-кўп салом баробарида беҳад шоҳона инъомлар олиб бормоқдамиз. Қоон ҳазратлари султон жанобларини ўғил ўрнида кўрадурлар ва ул жанобга дўстлик илкани узатадурлар...

Инолчиқ Умархожанинг тумтароқли сўзига қулоқ соларкан, сафроси қайнар, уни сўкиб юборишдан ўзини базўр тутиб турарди.

Умархожадан сўнг савдогар Нажмиддин сўз бошлади:

— Қоон жаноблари сизга кўпдан-кўп салом билан қимматбаҳо совғалар ҳам юбордилар (шу пайт унинг мулозими каттагина кимхоб бўғчани ўртага олиб келиб қўйди). Инолчиқ ҳазратлари совғамиз билан бизнинг дуойи саломимизни ҳам қабул қилғайлар, деб умид қилурмиз.

Чингизхондан катта ваколат олган бу элчилар ўзларини ҳаддан ташқари мағрур тутар эдилар. Инолчиқнинг расмий номи Ғойирхон эканини яхши билган Нажмиддин уни атайин Инолчиқ деб камситмоқчи бўлган эди. Хокимнинг кўзлари ўтдай чақнаб, лунжида ёнғокдек бир парса нари бориб бери кела бошлади.

— Хоқони бинни Хоқон Искандари соғий — султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳазратлари (султоннинг поми тилга олинганда, унинг ҳурмати учун беклар ва амалдорлар ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар) қандай қилиб мажусий Чингизхоннинг ўғли бўлсин, — деди Инолчиқ давлат арбобига муносиб бўлмаган қизиққонлик билан. — Султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратлари ёшда Чингиздан кичик бўлсалар доғи давлатлари андин фаровон, дастлари андин узун, лашкари андин бисёрроқ ва кучлироқдир (ранглари ўчиб, қўл қовуштириб турган амалдорлар «шундай» дегандай бош эгиб қўйдилар). Бу бир, икки-

ламчи, сиз элчилар Ўтрор шаҳар ҳокимининг унвонини билмоғингиз зарур эрди...

Нажмиддин Деҳлавий унча-мунча дўқдан кўрқадиган одам эмасди. У нафаси ичига тушиб, докадек оқариб кетган Умархожага бир қараб қўйди-ю, қооннинг обрўсини сақлаш ўрнига унинг лом-мим демай қаққайиб туришини кўриб, газабга келди.

— Улуғ қоонни мажусий деб ва Чингиз деб камситмоққа қандай журъат қилдингиз! — деди у, тулкининг кўзига ўхшаш сарғиш кўзларини Инолчиққа тикиб. — Қооннинг шухрати рўйи заминга ёйилгон, агар истасалар, илкларининг бир ишораси билан подшоларни тахти тождан маҳрум эта билурлар.

Мағрур савдогарнинг бу гапи Инолчиқнинг қонини қайнатди:

— Баччагар, таги наст, кимнинг ҳузурида турганингни унутдингми? Ўзинг кимдурсан? Касб-коринг савдогарлик — итнинг ҳунари! Ўтакетган беадаблик қилдинг! Тиз букиб, олдимда тавба қил, итвачча!..

Сафроси қайнаб кетган Инолчиқнинг оғзидан поймапой ҳақорат сўзлари отилиб чиқар, нима дейётганини ўзи ҳам билмас эди.

Савдогар кўзларини сузиб истеҳзо билан кулимсираб қараб турарди. Эҳтиёткор Умархожа иш пачава бўлганини англаб, ҳокимни тинчитишга уриниб кўрди:

— Ғойирхон жаноблари, ҳузури олийингизда беадаблик қилгон шеригимизнинг гуноҳидан ўтинг. Алалхусус...

— Сен сотқин, сўзга аралашмасанг яхшироқ бўлур эди, — деди Инолчиқ баттар тутақиб. — Сен ўтрорлик савдогарсен. Чингиздан элчи бўлиб келмоққа қандай ҳаққинг бор? Бухоролик Фахриддиннинг элчи бўлиб келмоққа нима ҳаққи бор? Мажусий подшо хизматига кириб, энди ўз ватандошларинг юзига оёқ қўйтурган бўлдингми? — Шундай деб ёнида турган мингбоши Қулназарга қараб буйруқ берди: — Ёғи¹⁰ томонина ўтиб, ўз подшоҳина хиёнат қилгон бу жосусларни дарҳол ҳибс этиб, зиндонга солинг! Мол-мулклари эса хазина фойдасига мусодара этилсин! Анови мўғулни қўйиб юборинг!

Шу заҳоти элчилар орқасида қуролли сипоҳийлар пайдо бўлди,

— Қадимдин элчига ўлим йўқ, деган мақол бор. Қаю мамлакат тарихида бу каби ҳодиса содир бўлгон? Биз элчиларни зиндон солмоққа ҳаққи-ҳуқуқингиз йўқ.

— Жосуслар! Қаю бет билан ўзингизни элчи деб атайсиз? Сиз элчи, эмас, балки ёв хизматида қирган сотқин

ватандошларимиздурсиз. Сиз янглиғ хоинларни ватандош демоққа оғзим бормайдур.

Инолчиқ шуни деб, савдогарларни олиб чиқиб кетишни буюрди:

— Булар билан айтишиб ўтирмоққа фурсатимиз йўқ, кўзимдан йўқотинг манхус башараларни!

— Инолчиқ, ўз бошинг оллоҳнинг балосини чорламоқдасен? — деб бақирди Нажмиддин сипоҳийлар олдига тушиб, эшикдан чиқар экан.

Беклар ва амалдорлар бошларини эгиб, жуда тез рўй берган бу воқеанинг қандай оқибатларга олиб бориши тўғрисида бош қотиринар эди.

Қулназархожа маҳбусларни зиндончи қўлига топшириб, уйига қайтар экан: «Эшитган қулоққа ёмон, — деб ўйлади сийрак соқолини чимдиб, қув кўзларини қисиб, — элчиларни қамади, деб ёмонотлиққа қолатурган бўлди. Албатта, аларни Хоразмга ўтказиб юборсак, хато қилгон бўлур эдик. Бу сотқинлар кўп нарсани билиб, Чингизхон учун қимматли маълумотлар олиб кетган бўлур эдилар. Лекин бу ишни усталлик билан қилмоқ керак эди-да. Мен Инолчиқ ўрнида бўлсам, аларни Қизилқумда «қароқчилар»га талатар, бошларини кестирар эдим, сўнгра Чингизхондин афи сўраб, шу савдогарлардан ўлка туширган молнинг ярминини анга совга қилиб юборар эдим. Аммо Инолчиқ қувлик-шумликини, рижкорлигини билмайтурган чўрткесар одам, аскарчасига ҳаракат қиладур. Ҳай, аттанг, отилган ўқини қайтариб бўлмайди-да! Аммо Чингизхон Машриқдаги барча катта-кичик ўлкаларни олиб бўлгоч, бари бир бизга човут соладур. Инолчиқ Мағриб сари келаётган ёввойи мўғул отига бир қамчи урди-ю, унинг юришини тезлаштирди, холос».

Қулназардан бошқа ҳамма амалдор ва аскарбошилар ҳам уй-уйларига қайтаётганларида ҳаёлларини тахминан шундай қарама-қарши фикрлар банд қилган эди.

VII

Эртаси куни шаҳар ҳокими Инолчиқ Темиртошни олдига чақиртириб, шундай деди:

— Мана бул номани Гурганжга зуд элтгайсен ва уни султон ҳазратларининг ўз илкларига бергайсен. Мана бу ёрлик сенинг номингга ёзилгон. Йўлда кимга кўрсатсанг, истаган нарсангни берур. Инонурманким, керакли нарасадин ортигини олмайсен... Қулназар сенга йўл

билгувчи бир аскар бергай. Бир соатдан сўнг йўлда бўласен!

— Бош устина, — деди Темиртош қисқагина қилиб. У ортиқча гапни ёқтирмасди.

Бу вақтда ўнбошилик мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигит эди.

У энди тўрт йил аввалгидек бўш-баёв Темиртош эмасди. Илгариги тортинчоқлигидан асар қолмаган.

Инолчиқ буйруқ бераркан, унинг кўзларига тикка қараб, гапига диққат билан қулоқ солиб турарди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас Темиртош чап юзи чандиқли, бир кўзи кўр, бадқовоқ, камгап бир аскар ҳамроҳлигида йўлга чиқди. Ўзи билан икки жуфт кўйлақ-иштон, бир халта қурут, бир халта талқон, сув учун меш олган эди.

Йўл узок, сафар хатарли. Олдинда сувсиз, бепоён Қизилқум саҳроси, ташналик баласи кутиб ётади. Бироқ шунга қарамай, унинг димоғи чоғ, ёш юраги севиначини ичига сиғдириб қўйди. У от устида силкиниб, қамчисини ўйнатиб бораётди, хиргойи қилади, бадқовоқ ҳамроҳининг жаҳлини чиқаради. У ҳар қанча хурсанд бўлса арзийди. Чунки уни бир ой илгари ҳамсоялари бўлган бир қосиб-боғдорнинг қизига унаштириб қўйганлар. Ҳамсоянинг қадди ниҳолдек, юзлари қирмизи олма, кўзлари чаросдек чевар қизи Темиртошга жуда ёқади.

Ўша вақтнинг одатига кўра, куёв бўладиган йигит қаллиғи билан кўришиб юрарди. Йигит қизнинг янгасига совғалар олиб, қоронғи тушганда қаллигининг уйига борар, у билан гаплашиб ўтириб, ярим кечада қайтар эди. Қизнинг ота-онаси ўзларини кўрмасликка солиб, ёшларнинг суҳбатларига халал бермас эдилар.

Темиртош ҳам қаллиғи Минглиойининг янгасига кеча иккита ироқи совун, уна-элик олиб, янги рўмолчага қандқурс тугиб, қош қорайганда борган эди.

Янга унинг кўлидан тугунчани олди-да, қиз билан йигитни ташқаридаги ҳужрада ёлғиз қолдириб, ичкари кириб кетди. Минглиой тахмондан кўрпача олиб, намат устига солар экан:

— Нечун ўтган кун келмадинг? — деди ўнка қилиб.

— Қўлим тегмади. Чин-Мочиндан келган «меҳмонлар»ни кутиш бирла овора эдик. Эмди бир ойгача кўриша олмаймиз.

— Нечун? — қизнинг юмалоқ юзидаги гинахонлик аломати ташвиш билан алмашинди.

— Гурганж кетаётирмен, — деди йигит кўрпачага ўти-

риб. Сўнгра қайлигининг кўлидан тортиб ёнига ўтиргизди.

— Бир баҳона топиб, бормай қўя қол-да.

— Бўлмайди. Ҳокимдан буйруқ олгонмен. Йўқ десам, хизматдин бўшатиб юборгусидур. Ҳазил гапми, ҳар йили ошлигимни бериб турадур.

— Майли... Ой бориб омон қайт. Аммо йўлда қизларга қарама. Хоразм қизлари кўркли бўладур, деб эшитамен. Тоғи сени бирортаси ўзига ром қилиб олмагай. — Минглиой сочлари майда ўрилган бошини йигитнинг бошига қўйиб йиғлади.

— Йиғлама, сендин ўзгага севги кўзи-ла боқсам, кўзим тешилсин, — деди Темиртош қайлигининг бошини силаб.

Улар уёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб, вақт ярим кеча бўлиб қолганини сезмай қолишди. Бу вақтда ярим кечада юриш тақик қилинган учун йигит ётиб қолишга мажбур бўлди. Янгаси чиқиб уларга ўрин солиб берди-да, индамай ичкари кириб кетди. Темиртош ечинмай, ўзи билан қайлиғи орасига қиличчини қўйиб, ўрнига ётди. Севгилиси шивирлаб гапирганда, юзига унинг илиқ нафаси келиб тураркан, ўзини беҳад бахтиёр ҳис этади. Бироқ ҳалол йигит бўлганидан ҳали никоҳига кирмаган қаллиғига кўл тегизишни номардон, номуссизлик деб биларди.

У Минглиой билан гаплашиб ётиб саҳарга яқин мизғиб олди. Тонг отар-отмас ўғридек биқиниб қаллиғиникидан чиқиб кетди.

Кечаси жуда ҳам кам ухлаган бўлса-да, ҳозир ўзини қушдек енгил ҳис этади, шодлигини юрагига сиғдириб қиларди:

Қушлар сайрар, чечаклар қулар,

Боди сабо бошимни силар,

Сондувачим, қайда бўлсам-да,

Кўнглим сен-ла овунмоқ тилар.

Шафтоли, узум, нок, олма пишган боғ-бўстонлар устида қалдирғочлар чарх уриб сайрарди, четларига тол, тераклар ўтқазилган пайкаллар устида, олтин бошоқлар осилган бугдойзорлар устида қурқулдаклар қурқуллаб парвоз қиларди.

Отлиқлар боғ кўчалар, пайкаллар, бедазорларни орқада қолдириб, Сирдарё бўйига келдилар, дарё сувви камайган, қирғоқлари очилиб қолган эди. Улар кечик ер топиб, дарёдан от суздириб ўтишди. Сирнинг нариги бетидаги Чордара воҳаси жуда чиройли манзара касб

этган эди. Қуёш нурига чўмган кўм-кўк бедазорлар, олтин бугдойзорлар устида ҳаво жимирлар эди. Баъзан қуёшни тўсиб, гала-гала чугурчуқлар учиб ўтарди.

Темиртошнинг руҳи енгил, кайфи чоғ. Ҳатто унинг бир кўзли камгап ҳамроҳининг ҳам чиройи очиқ. Бироқ кум саҳросига киришлари билан кайфлари ўзгара бошлади. Малла тўнли саҳро устида тўрғайлар ипга осиб қўйилгандек, чириллаб йиғларди. От туёқлари остида қизил қанот чигирткалар учиб кетар, катта-катта калта-кесаклар қочиб, саксёвулларнинг хунук танасига ёпишиб оларди.

Бу кўнгилсиз манзара Темиртошнинг мусаффо юрагини хира қилар, ҳаёлини қора фикрлар булутига чулғар эди. Бир маҳал кунчиқин томондан, чап-тўзон билан хас-чўнни чирирак қилиб, қуюн бостириб кела бошлади. Йўловчилар қуюн ўтиб кетгунча юзларини беркитиб, тескари қараб турдилар. «Илдизи чириб қолган шўра ўтлар, шувоқларнинг осмонда ўйнашини қара, томир отган янтоқ, бўтакўз, исриқ ерни қучоқлаб олиб, жонини сақлаб қоляпти», деб ўйлади Темиртош.

Юз-кўзлари, уст-бошларини чап-тўзон босган йўловчилар қуюнларни, кундузги гармсел, тунги аёзни писанд қилмай кетавердилар. Улар йўлдаги шўр қудуқлардан мешларини тўлдириб олиб, кечаю кундуз йўл босар, Гурганжга етиб олишга шошилар эдилар.

Орадан бир ой ўтгач, чўл шамоли ва офтобдан юзи қорайиб, кўзлари киртайиб қолган Темиртош ўтзорга Хоразмшоҳнинг жавобини олиб келди. Султон Инолчиқнинг фикрини тўғри топган, сотқин савдогарларнинг молларини мусодара қилиб, ўзларини қатл этишга розилик берган эди.

VIII

Кўклам пайти. Икки кун босим ёққан ёмғир ва унинг кетидан кўринган қуёш ўтларининг қулогидан тортиб чиқарган, ҳаммаёқ кўм-кўк, баҳор чўлга беноён гулли яшил палос ёзиб ташлаган. Ҳавода қанотларини пириллатиб тўрғайлар сайрайди, қалдирғочлар ўқдек учиб юради, дарё бўйидаги буталар орасида булбуллар фигон қилади.

Сирдарё бўйидаги хушманзара ерга ўнлаб ўтовлар қурилган. Баъзи ўтовлардан ўлан овози, баъзиларидан гурунг, қаҳқаҳа садолари эшитилиб туради. Усти гулдор

оқ памет билан қопланган бир ўтов кўзга яққол ташланади. Лекин бундан на кулги ва на ўлан садоси эшитилади. Бундагилар атрофдагиларнинг хурсандчилигига қўшилмай, жиддий суҳбат билан машғул. Ўтовнинг тўр томонидаги кимхоб тўшак устида икки киши чордана қуриб, аста гурунглашиб қимиз ичишади, уларнинг ўнг ва сўл томонларида мулозимлари ҳурмат сақлаб ўтиришади, қуйироқда бошига оқ докадан саллача ўраган оқ юз, қорасоч чиройли келинчак — Инолчиқнинг тўқоли ёнидаги мешни чайқатиб-чайқатиб, заранг қосаларга қимиз қуяди, икки кўллаб қўноқларга узатади. Меҳмонлар қимиз ичиб, олдиларидаги дастурхон устига тизилган кумуш товоқлардан яхна гўшт, роз кабобидан тамадди қиладилар.

Тўрда ўтирганлардан бири — яқиндагина Гурганждан келган бир туман отлиқ аскарнинг сардори Қорача Ҳожиб. Инолчиқ унинг шарафига шаҳарда бир неча кун зиёфат берди, энди Сир бўйига олиб чиқиб сайр-томоша қилдираётир. Мақсади — Қорача Ҳожибни яқиндан таниб, унинг қанақалигини билиб олмоқ.

Чингизхоннинг элчилари ўлдирилгандан кейин ҳар икки томон урушга ҳозирлана бошлади. Хоразмшоҳ, ҳар бир шаҳар, ҳар бир қўрғон ўзини ўзи мудофаа қилсин, деб буйруқ берди. Султон ўзининг шахсий мулозими Қорача Ҳожибга ўн минг отлиқ аскар бериб, ўтзорга жўнатди. Сарой соқчиларининг сардори Темур Маликни ҳам бир неча минг аскар билан Хўжандга юборди, Инолчиқ, Темур Малик сингари ақлли сардорлар лашкарнинг ҳар тарафга тарқатиб юборилиши мамлакат учун хавфхатарли эканини яхши билар, лекин чурқ этиша олмас, чунки тошйорак султоннинг сўзини икки қилолмас эдилар. Султоннинг сиёсатида норози бўлган, унга қарши ганирган кишининг умри қисқа бўлар эди.

Ҳозир Инолчиқ меҳмоннинг кўнглини олиш учун ўқдан-буёқдан гапириб ўтирар, лекин юраги ғаш, ичининг ит тирнар эди: «Ҳозир ўйин-кулгининг пайtimi? Чингизхон Тапғудни, Шарқий Туркистонни олди, бизга човут солишга тайёрланаётир, биз эса гафлатдамиз», деб ўйларди у барваста Қорача Ҳожибнинг хушчақчақ, товоқдек юзига қараб.

Ҳожиб эғнида асл мовутдан тикилган енгил калта тугмадор камзул, оёғида баланд пошнапи упука этик. У чертса қон томадиган қип-қизил юзини буриштириб, кўзларини истехзо билан қисиб, ҳамсуҳбатига қулоқ солар, аҳёнда бир бемаъни илжайиш юзини ёритиб юборарди. Гер-

дайиб ўтириши, бошини кўтариб, шешмасдан гапириши унинг мағрур ва ўзига бино қўйган одам эканлигини кўрсатарди. Кечаларини бедор ўтказадиган кишидек кўзлари киртайган, пешонасини ажин босган Инолчиқ эса қийиқ кўзларини ялтиратиб, қорахитойлар билан қилган жангларини тўғрисида ҳикоя қиларди. У Қорача Ҳожиб сингари оғир ва сино эмас, прода ва ғайрат барқ уриб турган чехрасида гурур ва кибр-ҳаводан асар йўқ, ҳаяжон билан қизишиб гапирар эди.

— Талас бўйидаги жанг таворих саҳифасида мангу қолгусидур. Ғанимининг ўттиз мингдан ортиқ лашкари дарё бўйида турар эди. Бизнинг лашкар наққоралар чалиб, саф тортиб бораверди. Мен жейба кийиб, отларга кежим солиб, бир туман отлиқ найзабоз черик бирла ғанимининг ўнг қўлидан орқасица ўтиб олдим. Ғанимин ўртага олиб андоқ савадикким, у қочғали жой тополмай қолди. Қорахитой саросима бўлиб, тоққа қочди, неча минг аскарини бизнинг отлар оёғи остида поймол бўлди... — Инолчиқ шундай ҳаяжон билан сўзлар эдики, ҳамсуҳбатлари унинг гапига маҳлиё бўлиб, уруш манзарасини ўз кўзлари билан кўраётгандек жиниб қолдилар. Ҳоким ўз ҳикоясини тамомлаб, чуқур хўрсинди-да, секин гапира кетди:

— Мапа, энди мўғул бадбахт устимизга лашкар тортиб келаётир. Агар биз бор кучимизни Сир бўйига йиғна-сак, Чингизнинг қўшинларини тўзатиб юборур эрдик. Бизда черик кўп, қурол-яроғ мўл, тажрибали саркардалар бисёр. Афсуски, биз бу кучларни бир ерга тўнламай, аксинча, таратиб юбораётимиз.

Инолчиқ сарой вазири Шаҳобиддин Хивағийнинг султон хузуридаги кенгашида айтган гапларини такрорлаётган эди. Кенгашида султон сарой вазирининг фикрига қулоқ солмаган эди, ҳар қайси қалъа ўз бошига уруш қилсин, мўғул қўшинлари таралиб кетгач, уларни енгиш осон бўлади, деб ўйларди. Қорача Ҳожиб ҳам шу кейинги таклифни қувватлаб гапирган аъёнлардан бири эди.

— Мен султон ҳазратларининг ҳар бир қарорлари хатодан холидир, деб билурман, — деди Қорача Ҳожиб бурун катакларини кериб. — Шунинг биллиб қўйингки, мўғул қошнининг қўшини чинакам савашини ҳали кўргани йўқ. Қани, мўғул биз бирла чопқилашиб кўрсин... кўрсатиб қўяжакмиз. Хоразмшоҳ черикни шу топгача ҳеч кимарсадан енгилгани йўқ ва енгилмайдур.

— Орий, — деди Инолчиқ қовоғини солиб. — Агар биз

гафлат уйқусида ётмай, савашга яхши тайёрлансак, мўғулнинг барча тишини қоқиб олғаймиз.

— Қайғурма, Ғойирхон. Биринчи савашдаёқ мўғул қўшинларини тўзғитиб юборгусимиздур, — деди Ҳожиб кўкрагини кериб.

Инолчиқ бу одамнинг енгилтаклигига, асоссиз мағрурланишига, болаларча мулоҳаза юргизишига ҳайрон қолди. Мақтанчоқ кишилар жиддий бир тўсқинликка учраганда сувга тушган нондек бўкиб, бўшашиб қолишини ўз умрида кўп кўрган.

Сайр-томоша ва ўйин-кулги учун чакирилган жойда бундай сўзлар ўринсиз эканини Инолчиқ пайқаб қолди. Султоннинг бемаъни қароридан хафа бўлган шаҳар хокими, соддадиллик қилиб, ўз фикрини очиқчасига айтиб қўйгани учун кўп афсусланди. Тагин кимнинг олдида? Сўз уқтириб бўлмайдиган нодон ва аравани қуруқ опқочадиган киши олдида-я! Хайф-э! Сўз мавзуини ўзгартириш учун:

— Қорача ўланни яхши айтадур, деб эшитган эрдим, қани, Ойсулув билан айтишиб кўр-чи, — деди.

Муштини сонига тираб ўтирган Ҳожибнинг товоқдек юзи ёришиб кетди, бир коса қимизни бўшатиб, Ойсулувга узатаркан, топушини баралла қўйиб бошлаб юборди:

Сирдарёдан ўрдак учар бўйини чўзиб,
Менга боқар бир позанин кўзин сузиб.
Ғойирхоннинг қўйлари кўп, йилқиси кўп,
Ййловларда хихилашиб юрар тўп-тўп.
Беҳисобдир сигир, поввос, портуяси,
Ҳаммасидан яхши экан оқ бияси.

У кейинги сўзларни айтар экан, Ойсулувга қараб, кўз қисиб қўйди. Бемаъни ўхшатишдан жаҳли чиққан Ойсулув косани яна тўлдириб, Ҳожибга узатар экан, қора сочли кичкинагина чиройли бошини чайқатиб жавоб айтди:

Ҳасад қилма сен бировнинг аҳволига,
Кўз тикмагин Инолчиқнинг ҳалоллига.
Ўлан айтсанг, билиб айтгил, ёлғон дема,
Ювошдир деб оқ биядан тепки ема.

Ўтовдагилар Ойсулувнинг жавобига қойил бўлиб, кулиб юбордилар. Бу гўзал хотин рақибининг ҳар бир ҳазилига моҳир қиличбоз каби усталик билан жавоб

бериб, унинг ҳар бир зарбини рад этар эди. Иполчиқ эсатили қиличдек ўткир хотинининг қўнғирокдек товушини, оқилона жавобларини эшитиб завқланар, томоғидан беихтиёр чиқиб кетган қийқириқлар билан хотинига далда берарди.

Бора-бора Қорача Ҳожиб алжиб кетди, ҳазиллари қўполлашди. «Оқ бия» сўзини пайров қилиб, одоб чегарасидан чиқа бошлади. Бироқ Ойсулув ҳам бўш келмай, усталик билан унга жавоб қайтарар, ўтов атрофига йигилган одамларни кулдиради. Ҳамманинг кўзи икки бети нақш олмадай қизарган Ойсулувда эди. У янги-янги сўзлар, ўхшатишлар топиб, рақибини деворга тақаб қўйди. Ниҳоят, Ҳожиб енгилганига тан бериб, қуллуқ қилди.

Шу равишда зиёфат хурсандчилик ва ўйин-кулги билан тугади.

IX

Шаҳар ва теварак-атрофдаги овулларнинг аҳолиси ўтрор қўрғонининг шикаст-рехтини тузатиш ва қўрғон атрофидаги хандақларни тозалаш, чуқурлаштириш учун сафарбар қилинди. Заминдорлар, савдогарлар, бойлар қўлида эзилган халқ яна мўғулларга ем бўлишни истамасди. Меҳнат аҳли яқиндагина қорахитойлар зулмидан озод бўлган, чет эл босқинчиларининг қипчоқ хонларидан ҳам ёвуз эканини биларди. Қорахитойлар билан олиб борилган жангларда қўрғонга анча шикаст етказилган, баъзи жойлари қулаб тушган эди. Ёуларни тузатмай туриб, шаҳарни ҳимоя қилиш мумкин эмасди. Аҳолининг бир қисми қамал вақтида шаҳарни сув билан таъмин қиладиган ҳовузларни тозалай бошлади. Шаҳар ичи ари инидек ғувиллар, харёқда елкасига кетмон қўйган ёки белкурак кўтариб ишга кетаётган кишилар кўзга чалинарди. Шаҳар устини булутдек қоплаган чанг-тўзон ёзги офтоб нурида тилла зарраларидек товланар, дарахт баргларига, гул шохларига, одамларнинг юзига ўтирарди. Халқ ўз она шаҳрини мустаҳкамлаш учун жопини аямай жонбозлик кўрсатаётган маҳалда мардикор ёллаб, ўзларини оғир меҳнатдан қутқариб қолган савдогарлар тилла-кумушларини, жавоҳирларини хумчага солиб, ерга кўмиш билан овора эдилар.

Сунбула¹¹ ойининг ўн бешига келиб, шаҳар душманга давомли қаршилиқ кўрсатишга тайёр бўлди: қўрғоннинг шикаст-рехтлари тузатилди, тозаланган хандақлар, шә-

ҳар ичидаги ҳовузлар сув билан, шаҳар омборлари ғалла билан тўлдирилди. Теварак-атрофдаги деҳқонлар шошилиб, арпа-бугдойини ўриб олди, янчиб, от-араваларда шаҳарга таший бошлади.

Узангисозлар ва темирчилар сўнги марта шаҳар яқинидаги Арслон бобо мазорига сайилга чиқишган эди. Улар мазор бошида бешта қўйни сўйиб, биттасини шайхларга эҳсон этишди-да, тўрттасини дошқозонга босиб қовурма пиширишди.

Қатор тераклар кўланкасига солинган узун кўрпачалар устида чордана қуриб овқат ейишар экан, хунармадлар мамлакат чегарасига яқинлашиб келаётган мўғуллар тўғрисида, мамлакатни ҳимоя қилиш тўғрисида гаплашиб ўтиришарди. Хаёлларини банд қилган қора фикрлардан ўзларини чалғитиш учун гап мавзунини ўзгартиришга ҳарчанд уринсалар-да, яна гап айланиб келиб, кўнгиллариини ғаш қилган ўша мавзуга тақаларди. Эл устига фалокат қуюни бостириб келаётган маҳалда бошқа нарсга кўнгилга сигармиди?

— Ахийлар¹², келинг энди, кун сайин ёвуқлашиб келаётган ғанимни даф этмоқ чоралари тўғрисида сўйлашиб олайиқ,— деб гап бошлади ахийлар оқсоқоли Абдулмажид уста, оқарган қуюқ қонларини чимириб.— **Бовужуд** ўтрор қўрғони берк ва мустаҳкам бўлса доғи, мўғулдек ғанимни даф этмоқ осон иш эрмас. Агар улус, хусусан, биз хунармадлар лашкарга кўмак бермасак, иш хароб бўлгусидир. Қуни кеча ҳоким жаноблари хунармадлар оқсоқолларини ҳузурларига чорлаб, шул хусусда маслаҳат сўрадилар. Ҳар бир касб эгаси ўз йўли бирла қўшинига кўмак бермоққа ваъда этди. Мен сизнинг номингиздан, биз ўқ, найза, қилич-қалқон, жейба-совут ясаймиз, яроқ бирла қўшинини таъмин этгаймиз, деб сўз бердим...

Оқсоқол шошмасдан, тўхтаб-тўхтаб узоқ гапирди. Хунармадларнинг баъзилари унинг гапига хайрихоҳлик билан қулоқ солар: «Орий, рост айтадилар, кўмаклашурмиз», деб унинг гапини маъқуллар, баъзилари пешоналарини тириштириб, ер чизиб ўтирардилар. Қорачадан келган, ориқ, баджаҳл бир хунармад ора-чора пўнғиллаб кўярди.

Ғанини тугатгандан кейин оқсоқол кафтининг орқаси билан кўкрагига тушган мош-гуруч соқолини остидан кўтариб, учини тишлаб, мийиғида кулиб қўйди-да, пўнғиллаб ўтирган кишига қаради:

— Бойқадам, сиз бир нима демоқчисиз чоғи? Айтинг, қулогимиз сизда.

— Айтатурган гапим шулки, биз шу чоққача қипчоқ бекларига томга тўлаб, аларни семиртириб келдик. Эндиликда аларнинг ўзлари ёни даф этсинлар.

— Мўгул беклари келиб, терингни тириклайин шилиб олса майлими? — деб унинг гапини бўлди ёнидаги бир чол.

— Ҳозир эса қипчоқ беклари шилиб олаётирлар.

— Қипчоқ беклари пулингни олса, мўгул жонингни оладур.

— Мўгул келиб, ўзимизни қул қилиб олса, хотун, ушогимизни бозорга чиқариб сотса яхшими?

— Бўлмаса, қипчоқларга хожалар ўзлари кўмаклашсинлар, чумолини от қилиб урушга чиқсинлар, — деди аллаким.

Қуйироқда ўтирган ёш-яланглар бу гапни эшитиб, қикирлаб кулиб юбордилар.

Оқсоқол жаҳл билан:

— Бас, сафсатаи тўхтатинг! — деб ўпқирди. — Сўзимга қулоқ осинглар, ахийлар, — деб гап бошлади яна ҳамма жим бўлгандан кейин. — Бойқадамнинг хафа бўлмоққа ҳаққи бор. Қорахитойлар қувилгондин сўнг шаҳар маҳкамаси биз ҳунармандларни бож билан қисиб қўйди. Биз бир неча бор ҳоким жанобларига арз қилдик, бошда қулоқ солмадилар, ахийри бож-хирож миқдорини озайтирдилар. Қадим замондан бери биз ҳунармандлар томга, яъни бож-хирож лафзини эшитмаган эрдик. Ва лекин шуни билиб қўйингларки, мўгул келса бож бир-лангина қутула олмайси...

Оқсоқол мўгуллар халқининг бошига нималар солишини худди ўз кўзи билан кўргандек сўзлаб берди. Ҳаммани ваҳима босди.

— Ганим қўлида хор-зор бўлмоқни истамаган ҳар бир мусулмон яроғ-аслаҳа ясамоғи даркор, биз қўлимизга чўкич, болға, ёш-ялангларимиз қурол олсинлар, аввал душмани даф этайик, кейин ўз хўжаларимиз бирла сўзлашабиз, — деди оқсоқол гапини тамомлаб.

— Рост айтасиз, қипчоқ беклари бизнинг куч-ғайратимизни ҳам билиб қўйсинлар. Ҳунарманд ёшлар қўлида яроғ бўлса, оқсуякларнинг тили қисқароқ бўлур, — деди бир чол оқсоқолнинг гапини маъқуллаб.

Сунбула ойининг сўнги кунларидан бирида Темиртош бошлиғидан рухсат олиб, онасини шаҳарга кўчириб

келиш учун боққа жўнади. Йўлда боғ кўчаларини чангитиб, деҳқонлар шаҳарга кўчаётган эдилар.

Жийрон от устида қуйиб қўйгандек ўтирган хушқомат Темиртошга қараб ҳамманинг ҳаваси келарди. Бу йигит ёшлик чоғида орзу қилиб юрган нарсасига эришган: энди унинг ўз оти бор, кечкурун уни отхонага олиб кириб боғлагандан кейин духобадек майин бурун катакларини пайпаслаб, сувлиғини чиқаради, совугандан кейин эгарни олиб, устига ёпиқ ташлайди-ю, сугориб ем беради, кейин бўйнига аста қоқиб қўяди. Унинг назарида бундан юқори бахт бўлиши мумкин эмасди. Бироқ у шу бахтга эришган пайтда юрт устида фалокат бойқуши қанот қоқа бошлади. Камбағалнинг бахти шу-да, оғзи ошга етганда бурни қонайди.

Ҳозир унинг кўнгли ғаш, юрагига қил сиғмасди. Жийрон от бошини чайқаб, билқиллаган кўча тупроғини чангитиб кетар экан, етмишга бориб қолган муштипар онасини ўйларди: «Чорбоғни ташлаб, шаҳарга кўчиб тушишга қандай кўндирсам экан, ахир ота мерос ошённи тарк этиб кетиш осонми?»

Темиртош кичкинагина чорбоғига кирганда, олмаларнинг қизариб пишганини, сўридаги узумнинг етилганини кўриб, юраги баттар ғаш бўлди: «Шахотки жаннатдек боғларимизни ташлаб, қалъага беркиниб олсак! Бу номардлик-ку, ахир! Ганим устига арслонлардек ёпирилиб бормасдан, қаламушлардек илга беркиниб олиш эр кишининг иши эмас-ку. Нима қилайлик, султоннинг амри бу!» Шу маҳалгача помини ҳурмат билан тилга олган султонни у ҳозир ичида барча қатори энг беҳаё сўзлар билан сўкарди. Бироқ айвонга орқасини ўгириб, малла жойнамоз устида тасбеҳ ўгираётган онасининг букчайган, ушоққина гавдасини кўрганда ҳамма нарсани унутиб юборди, кўнгли юмшаб, қалби меҳр-муҳаббат билан тўлди. Кампир от пишқириғини эшитиб, ўгирилиб қаради. Ўрнидан тураман деб, қўйлагининг этагини босиб олди-ю, гандираклаб кетди. Ўғли югуриб бориб уни суяб қолмаганда, йиқилиб тушар эди.

— Кел, ўғлим, тани-жонинг соғми? Нега кеча келмадинг? — деди у жилмайиб.

— Иш кўп. Шаҳарни мустаҳкамлаётимиз.

Темиртош мумкин бўлганича содда тил билан мамлакат аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Боғ-роғларни ташлаб, хотин кишилардек кўрғон ичига беркиниб олурмисиз? — деб сўради кампир истеҳзо билан.

— Султоннинг амри шу! — деди Темиртош қил-қиза
риб.

— Худо олсин султонни! — кампир ўзини тутол
май вайсаб кетди. — Юрагида ўти бўлса, наъра торти
ёв устина юрмайдурми? Нахотки инига ёшуршиб, ў
фуқаросининг бог-роғларини ганимга оёқ ости қилдири
қўйса!

Темиртош онасининг гапига қулоқ солиб жилмаяр
«Анча қариб қолган бўлса-да, кампир воқеани кўп аъён
ларга қараганда тўғри тушунибди», деб ўйларди. Боғни
ташлаб, шаҳарга кўчиб тушини зарурлигини айтганда
кампирнинг жаҳли чиқди.

— Печун боғни ташлаб кетар эканмен! — деди жаҳл
билан. — Ҳеч қаерга кетмагаймен, ўлигим шу ерди
чиқсин.

Темиртош ух тортиб, ўрнидан турди-да, боққа кирди
«Онам ҳеч қачон бу ерни ташлаб шаҳарга кетмайди
Боғидан, ўсган тупроғидан ажралса ўлади. Бу чорбоғни
обод қиламан деб бобом ўлиб кетди, ҳар бир қарич ер
тўкилган тер, кўз ёшлари билан сугорилган... Борди-ю
кампирни ташлаб кетсам, мўғуллар унга шикаст етказ
масмикин? Бу ерда уни қолдириш хатарли. Яна би
марта ялиниб кўрай, зора кўнса!»

Аммо кампир ўз сўзида қаттиқ туриб олди, ўглининг
ялиниб-ёлворishi унинг қариган асабларига заррача
таъсир қилмади.

— Таваккал ўзига, — деди тамшаниб кампир. — Сен
мендан хавотир олма. Яратган эгамга астойдил илтижо
қилсам, бу кулбаи ватаним темир кўрғонга айланур,
душман менга ҳеч нима қила билмас.

— Мўғул аблах бераҳм деб эшитадурмен, сизга ши
каст етказмасайди, деб кўрқамен, — деди Темиртош онаси
нинг оқ сочларини силаб.

— Менга ҳеч нарсаси бўлмайду, — деди кампир ўзига
ишонган ҳолда, — сен ўлдирадур дейсан, кампирни ўл
дириб шохчи чиқадурум мўғулнинг, ахир ўшал кофирлар
нинг ҳам онаси бордир.

Кампирнинг бу далили унга кучли таъсир қилди.
«Дарвоқе, кампирни ўлдириб нима манфаат кўради
мўғул? Яхшиси, уни шу ерда қолдириб, овқатини гамлаб
кетай. Зўрлаб олиб кетиб бўлмайди», деди ўзича, ле
кин шу заҳоти юраги бир нарсани сезгандек, шиг этиб
кетди.

Мингбоши Қулназархожа ўз бўлуғи билан дарвозадан
чиқиб шарқ томон йўл олди. Қаршидаги боғлар устида
кўтарилиб келаётган офтоб суворийларнинг бошларидаги
ялтироқ дубулгаларда, эгниларидаги совутларда акс
этиб, кўзларини қамаштирар эди. Туёқлар остида ҳавога
кўтарилган чанг-тўзон отларнинг бурнига кириб пишқир
тирарди.

Яқиндагина юзбошилиқ мартабасига кўтарилган Те
миртош мингбошининг ёнида отини йўрттириб борар,
ҳомийсининг сўзларига диққат билан қулоқ соларди.

— Ганим қочишга тушганда сен қизишиб кетиб, ор
қасидин беҳуда қуваберма, пистирмага йўлиқасен. Қора
хитойлар қочиб юриб уришар эдилар, мўғуллар доғи
шулар уруғидин. Қуш уясида кўрганин қилур, дейдилар.

Темиртош уруш олдида ўз бошлигининг шунчалик
вазмин ва хотиржам бўлганига қайрон қоларди. Ўзининг
эса юраги гупиллаб урар, асабийлашар, юраги сиқиларди.

Бўлинма боғ кўчалардан ўтиб, кенг далага чиққан
дан кейин лашкарлар ёйилиб кетди. Темиртош ўз бўлу
гининг олдига тушиб олди.

Кеча даракчилар ганимнинг шарқ томондан келаёт
ган илгори яқинлашиб қолганини хабар қилган эдилар.
Инолчиқ дарвозаларни беркитиб олишдан олдин душман
билан беллашиб кўрмоқчи бўлди.

Темиртош ўз бошлиғи билан бургутдек қанотини кер
ган қўшинининг ўртасида борар эди. Кўп ўтмай, олдинга
юборилган йигитлар ҳарсиллаб от чоптириб келдилар,
ганимнинг олдинги қисмига дуч келиб, аранг қочиб қу
тулганларини айтдилар. Қулназар мингбоши отини қам
чилаб ҳайдаб кетди. Отлиқлар унинг орқасидан қолмай,
саф-басаф йўрттириб боравердилар. Душман суворий
лари кўриниши билан ўртадан Қулназар бошлиқ бир
гуруҳ отлиқ ажралиб чиқиб, қилич яланғочлаган ҳолда
душман устига от қўйди. Ўнг ва сўл қанот камондай
эгилиб, душманни икки бикинидан сиқиб бора бошлади.
Мўғуллар икки-уч дақиқа жанг қилгандан кейин орқа
ларига қарамай қочдилар. Темиртош ҳали жангга кир
ганича йўқ эди. Қулназархожа мўғулларни қувламасдан
орқага қайтишга буйруқ берди. Жангда ўлган мўғуллар
дан ўн-ўн бештасининг калласини кестириб, қопларга
солдириб олди. Шу маҳалгача урушни кўрмаган Темиртош
қонга беланган бу бадбашара каллаларни кўрганда
эти жимирилашиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. Унинг

ижирганганини кўриб, мингбоши мийиғида кулди-да:
— Кўнглинг ағдарилаётганга ўхшайдур, — деди. —
Бошда шундоғ бўладур, сўнг ўрганиб кетгайсен.

Ўтрорликлардан ўн тўрттаси ўлган, беш-олтитаси
ярадор бўлган эди. Ярадорларнинг ярасини боғлаб,
ўликларни пишқирган отларига ортиб, қалъага қайтиб
киришди.

* * *

Куз кириши билан Чингизхон бир неча юз минг отлик
ва пиёда аскардан иборат катта қўшинини бошлаб, Ўт-
рорга етиб келди¹³. Мўғуллар шаҳарни жанг русумига
мувофиқ қамал қилишга киришишди. Аввало, ариқларни
беркитиб, шаҳарга сув киргизмай қўйишди. Манжаниқ-
лардан тинмай тош отиб, катта ёйлардан ўқ ёғдиришди,
шу пайтда белдорлар қўрғон атрофидаги хандақларни
тўлдира бошладилар. Қорлуқлар, уйғурлар ва бошқа
халқлар ҳам мўғулларга эргшиб келинган эди. Мўғул-
лар хандақ тўлдириш каби энг оғир ва хатарли ишларни
шуларга қилдираб, ўлжанинг эса жуда оз қисмини берар
эдилар. Қўрғон ҳимоячилари дўлдек ёғаётган тош ва ўқ-
лардан сақланиш учун ўзларини панага олган пайтларида
уйғур ва қорлуқ белдорлар хандақнинг анчагина қисмини
тўлдириб ташладилар. Уларнинг бир қисми шаҳар атрофи-
даги теракларни кесиб келиб, узун шотилар тайёрлашга
киришди. Мўғуллар қўрғон мудофаачиларини чалғитиш
учун дарвозалар олдида сурон кўтариб, ёлгондақа ҳужумга
ўтар, бу вақтда хандақлар тўлдирилган жойлардан ёнма-
ён икки киши сигадиған катта шотиларни қўйиб,
пиёдалар қўрғон тепасига аста чиқишга уринар эдилар.
Мўғуллар теварак-атрофдан ҳайдаб келтирган асирларни
шотидан чиқишга мажбур қилишарди. Шўрлик асирлар
икки олов орасида қолган: юқорига чиқмай десалар,
мўғуллар орқаларидан санчади, чиқай десалар, мудофаачи-
ларнинг ўқ ва найзасига санчиладилар. Бироқ мўғул-
ларнинг бу уриниши ҳар сафар муваффақиятсизликка
учрар, чунки ҳушёр мудофаачилар душман қаердан
ҳужум қилса, шу ерда ҳозир бўлиб, уларни нарвон-парвон-
лари билан пастга қулатиб тушириб юборар эдилар. Шаҳар
қосибларини ўғиллари ҳам қуролланиб олган, аскар
сафида туриб, қўрғонни ҳимоя қилишарди. Баъзан Қул-
назар мингбоши гоҳ у дарвозадан, гоҳ бу дарвозадан
отлик аскарлари билан чиқиб, мўғуллар билан чопқила-
шар, уларни қўрғон тагидан қочираб, қўрғонни тошбўрон
қилаётган асбобларини бузиб, зудлик билан яна қўрғонга
кириб кетар эди.

Мўғул саркардалари қаттиқ мудофаа қилинаётган,
озиқ-овқат ва сув сероб бўлган бу мустаҳкам қўрғонни
бир ҳамла билан олишга кўзлари етмагандан кейин, уни
узоқ қамал қилишга қарор қилдилар.

XI

Чингизхон ўз чодирини дарвозаи Сўфий қаршисидаги
тепалик устига қўрган эди. Қўрғондан туриб отилган ўқ
ва тошлар етмайдиган бу тепаликнинг теграсига хандақ
қазилган, атрофи тупроқ девор билан ўралган. Тепанинг
қоқ ўртасига олтин эшикли сариқ ипак чодир қурилган.
Бу қооннинг чодир, у жаҳонгирнинг тўрт ўғли ва нўён-
ларининг чодирлари билан қуршалган эди.

Кеч пайти... Шабада атрофдаги боғлардан пишиб
етилган меваларнинг хушбўй ҳидини олиб келмоқда.

Чингизхон четлари кўтарилиб қўйилган чодирда
тўрт ўғли ва машхур нўёнлари билан кенгаш қиларди.
Тўрдаги зар тўшак устига қоон шойи жилдли болишга
тирсагини қўйган ҳолда Жаба нўёнга ўткир кўзларини
тикиб, унинг сўзларига диққат билан қулоқ соларди. Бу
вақтда олтмиш тўрт ёшга кирган қоон новча, узун со-
қолли тетиккина чол эди. Ёноқлари туртиб чиққан эмас,
юзи қўса мўғулларнинг юзига ўхшамасди. Ҳозир у таж-
рибали саркардасининг хўнпасемиз, бир туки йўқ баша-
расига қараб, олмос кўзли узук тақилган бармоқлари
билан қизил соқолини сийпаб қўярди. Чап томондаги
хўрматли ўринни унинг тўрт ўғли: Жўжи, Чигатой,
Ўктой, Тули ишғол этишган, ўнг томонида машхур сар-
карда Жаба нўён, Улоқ нўён, бир кўзли Субутой баҳодир,
Сакту тиз чўккан ҳолда ўтирардилар. Жаба нўён бундан
буёнги хатти-ҳаракат тўғрисидаги ўз фикрини баён қил-
моқда эди.

— Туркистон вилоятида Ўтрор қўрғонидек берк ва
мустаҳкам қўрғон йўқ, — дер эди у қошларини чими-
риб. — Уч кундан буён бутун куч-қувватимизни сарф
этиб, бир иш чиқаза олмадик. Бу янглиғ берк қўрғон-
ларни бир ҳамлада олиб бўлмайду. Қалъа халқи жан-
говар, ёшлари ўқ отишнинг машқини олган. Булардан таш-
қари, тахминимча, Инолчиқнинг эллик мингдан ортиқ
лашқари бор...

— Эллик саккиз минг, — деб луқма ташлади Чингиз-
хон.

Жаба нўён гапдан тўхтаб, бош эгиб қўйди-да, сўзини
давом эттирди.

— Орий, шундоғ. Қалъа ичида аскар ва халқ кўп. Ҳозир алар кучли қаршилиқ кўрсатадур, лекин беш-олти ойдин сўнг озук-овқатлари тамом бўлгач, қай аҳволга тушишлари маълум. Бу кўргонни қамал қилиб, ишғол этмоқ учун бу ерда юз минг яёв ва отлик аскар қолдирсак... Жўжи бирлан Чигатой жаноблари бул ишга бош бўлсалар, Сакту бир қисм аскар бирлан Сирдарё бўйидаги қалъаларни забт этмоқ учун юборилса, қолгон қўшни қоон жаноблари ва улуг нўён Тулихон бошчилигида Қизилқум орқали Бухоро ва Самарқанд устига юрсалар...

— Ўтрорни мен билан Ўктойга қолдириб кета беринг, бошқалар кўмагига муҳтож эмасмиз, — деб нўённинг гапини бўлди Чигатой. Катта акаси Жўжини кўрарга унинг кўзи йўқ эди. Чигатойнинг мушукникидек юм-юмамоқ юзи бўртиб, саргини кўзлари чақирди. Ундан юқорироқда ўтирган юзи чўзинчоқ, боши кичкина Жўжи укасининг гапини эшитиб қин-қизариб кетди, чунки бу гап унга қаттиқ ботган эди. Чигатойга тегизиб, бир-икки сўз айтиш учун оғзини жуфтлаб турган эди, Чингизхон Чигатойга ўқрайиб қараб:

— Бас қил, улуг нўён гапираётганда не қиласен сўзини бўлиб! — деб ўшқирди. Жўжи оғзига келган аччиқ-аччиқ гапларни айтмаганига хурсанд бўлди. Ранги қумқув ўчган Чигатой тиз чўкиб, отасидан кечирим сўради. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

Еши қирқлардан ошган Жўжи ўзини мустақил тутар, укалари сингари отасига ялтоқланавермасди. У отасининг ўлимини, бутун ҳокимиятни қўлга олиш пайтини сабрсизлик билан кутарди: «Отам суюкли кенижа ўгли Тулини ўз тахтига ўтқазиб кетса керак. Лекин бу нимжон ва иродасиз ишимни «гаҳ» деганда қўлимга кўнади-ган қилиб оламан, ҳамма ҳокимиятни қўлга киритаман, хушчақчақ, оққўнгил Ўктой эса менинг чизигимдан чиқмайди. Аммо Чигатойни бир ёқли қилишга тўғри келади. Бу тўғрида кейин ўйлаб кўраман», дер эди ичида.

Тулкидек айёр, илондек хушёр бўлган Чингизхон сипогарчилик билан қошини чимириб ўтирган тўнғич ўғлига қараб, унинг юзидан кўнглидаги қора фикрларни ўқигандек бўлди. Шунинг учун унга похушлик билан бир назар ташлаб қўйди-да, рухсат сўраб сўзини давом эттираётган Жаба нўёндан кейин сўзлаганлар унинг фикрини қувватлаб, қўшимча тарзда баъзи бир мулоҳазаларини ўртага ташладилар. Сўнгра Чингизхон тирсагини ёстиқ-

дан олиб, қаддини ростлади-да, қизил соқолини сийпаб аста гап бошлади:

— Ҳар бир сўзимни исирга янглиғ қулоқларингизга тақиб олингиз, ҳар вақт биз душманнинг эмас, душман бизнинг иродамизга бўйсуниб келган. Бахт қуши доим бизга ёр. Хоразмшоҳнинг қарори билан бўлиниб-бўлиниб кетган бу улуг ўлка халқини ўз иродамизга бўйсундурмоқ у қадар мушкул эмас. Аммо бу ернинг одамлари жанговар, саркардалари тақрибали. Билишимча, султоннинг уч шерюрак саркардаси бор. Аларнинг бири — Жалолиддин Мангуберди, иккинчиси — Хўжанд ҳокими Темир Малик, учинчиси — Ўтрор ҳокими, Туркон хотуннинг жияни Инолчикдир. Султон билан Мангубердига қарши Тули билан Жаба нўённи олиб ўзим борурмен. Инолчикни бир ёқлик қилмоқ учун бу ерда Чигатой билан Ўктойни қолдирурмиз. Темур Малик билан бел олишгани Улоқ нўён билан Сактуни юборғаймиз. Жўжи эса Жанд, Бинокент, Янгикентни қамал қилиб олсин...

Чингизхон Ўрта Осиё шаҳарлари, қалъалари, машҳур саркардалар, қўшни ҳақида анчагина маълумот тўплаган эди. У уйқусиз кечаларда тузиб қўйган режаларини баён қилар экан, ўғиллари ва нўёнларини ўз заковати, хотирасининг кучи билан ҳайратда қолдирарди.

Кенгаш тамом бўлгач, Чингизхон оёқларининг чигилини ёзиш учун ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ўғиллари ва беклари ҳам аста кўзгалиб, чурқ этмай унинг орқасидан эргашдилар. Чодирлардан ўн беш қадамча нарида, икки ёқдан темир занжирга тортиб боғлаб қўйилган йўлбарс олдида ўн бир-ўн икки яшар бола турар, қўлидаги узун таёқни йўлбарснинг тумшугига нуқиб жигига тегарди, йўлбарс эса ўткир тишларини иржайтириб, кўзларини қисиб ирилларди. Олдинги оёғи билан таёқни ушламоқчи бўлганда, бола ёнидаги қуролли йигитга қараб, қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Чингизхон бола олдида келиб, уни қўлидан ушлади-да, нарироққа олиб кетди. Бола — унинг суюкли невараси, Жўжининг ўгли Боту эди. Қоон неварасини жасур қилиб ўстиришга ҳаракат қилар, унинг йўлбарс билан ўйнашаётганини кўрганда жаҳли чиқиш у ёқда турсин, аксинча, хурсанд бўлган эди. У чўзинчоқ оқ юзли, кўзлари қийиқ неварасини аста етаклаб кетар экан:

— Ўтрор шаҳри ичинда бундан ҳам зўр бир йўлбарс бор, тўрт юз эллик элчининг бошини еган, — деди. — Чигатой билан Ўктой амакинг ўшал йўлбарсни тутиб, занжирга боғлаб келтургайлар.

Ботуниги кўзлари чақнаб кетди:

— Ростданми? Зўр йўлбарсми, а? Бобо, айтинг, уни тезроқ тутиб келсинлар...

— Ул — икки оёқли йўлбарс. Оти Қойирхон. Чигатой амакиги ани тутиб келтирса, занжирбанд қилиб минг оҳангга солгаймиз. Энди бориб ўйна, менинг ишим бошимдан ошиб ётибди.

Орадан уч кун ўтгач, Чингизхон Чигатой ва Ўктойга юз минг аскар қолдириб, ўзи суюкли ўғли Тули ва улуг нўён Жаба билан Қизилқум саҳроси орқали Бухоро устига лашқар тортиди... Қўшиннинг бир қисми Улоқ нўён бошлиқ Хўжандга, бир қисми Жўжи бошчилиги остида Янгикент, Бинокент томон жўнаб кетди. Ўтрор қалъаси остига оқиб келган лойқа дарё тўрт тармоққа ажралиб кетган эди.

Мўғуллар Ўтрорни узок қамал қилиб, тинкасини қуришишга жазм қилганларидан кейин қалъа тагидан узокроққа кетиб, уни темир қалқадек ўраб олдилар. Чигатой аскарларига навбатма-навбат ўз бола-чақалари олдига бориб, бир-икки кун улар олдида тунаб келишга рухсат берди. Мўғулларнинг бола-чақалари ҳўкиз ва туялар қўшилган узун соябон араваларга тушиб, қўшин орқасидан келмоқда эдилар. Бўйдоқ чериклар эса ўнта-ўнта бўлиб, теваарак-атрофдаги эгалари ташлаб кетган боғларга борар, асалдек ширин мевалар билан қоринларини ва хуржунларини тўлдириб, кечкурун ўрдугоҳга қайтар эдилар.

Ўнбоши Туқчор бошлиқ бир гуруҳ черик боғ кўчаларда санқиб юриб, янги қурилган дарвоза олдида тўхтади. Пахса девор устидан гарқ ишган шафтоли ва олхўрилар кўчага мўралаб турарди. Бир мўғул дарвозани итарган эди, очилмади. Чериклар дарвозани бузиб, боққа кирдилар. Янги солинган айвончада Темиртошнинг онаси малла жойнамоз устида ўтириб, тасбеҳ ўғирарди. Кампир исми аъзамни тилга олиб такрор-такрор дуо ўқир экан, кўрғончам энди темир кўрғонга айланди, ҳеч бир ёв бу ерга киролмайди, деб ўйлар эди. Мўғуллар бало-қазодек кўрғончага бостириб киргач, кампир боши тепасида турган сочлари ўсиқ, хўлпасемиз башараларни кўрди. Бошда уларни яъжуж-маъжуж деб ўйлаб, саловат ўқиди. Бироқ бу билан ҳам уларни даф қилолмади.

Мўғуллар орасида ерли халқнинг тилини биладиган қорлиқ йигит бор эди. Ўша йигит кампирга хунук, чўтир юзини ўгириб, хотинларникидек ингичка овоз билан:

— Қорчиқ, сенга кўноқ бўп келдик. Беркитиб қўйғон бовурсоқларингни олиб чиқ, — деди.

Сочлари пахтадек оқариб кетган кампир кўзларини катта очиб, аграйиб қараб қолди. Қорлиқ йигит ўз буйруғини такрорлагандан кейин кампир ўрпидан турди-да, чақирилмаган кўноқларни ичида қаргай-қаргай, ҳужрага кириб кетди. «Агар айтганларини қилмасам, сандиғимни бузиб, тўқочларимни битта қўймай олиб кетадилар, ноилжман», деб ўйлади кампир. Ҳаял ўтмай, катта мис баркашга беш-ўнта тўқоч, бир ховуч бўғирсоқ, осиб қўйган узумидан икки-уч бошини солиб, уни енгилан ушлаган ҳолда келтириб, «кўноқлар» олдига аста қўйди. Сўнгра яна жойнамоз устига ўтириб, тасбеҳини айлантира кетди. Аммо фикри-зикри паришон бўлгани учун «таҳлил»ни давом этиролмади. Оқар сувда чўмилишни зўр гуноҳ деб билган мўғуллардан сассиқ ҳид келиб турар, кампирнинг кўнгли ағдарилиб, ўқчигиси келарди.

Ўзумни нон билан қўшиб чапиллатиб чайнаган аскарларга у нафрат билан қараб, ичида уларга ўлим тиларди. Бир оздан сўнг, қорлиқ йигитдан:

— Бу тусингни егурлар қойдин келган, бетлари мунча совуқ, ўзлари мунча сассиқ? — деб сўради.

— Эна, алар мўғул, — деб жавоб қилди йигит, нон чайнаб. — Чингизхоннинг чериклари.

— Сен биз каби сўйлайсен, ўзимизнинг уруғ одамига ўхшайсен, алар орасида не қилиб юрибсен?

— Мен — қорлиқ уруғидин, — деди йигит узумнинг уруғини ерга туфуриб, — бизнинг хонимиз Арслонхон Чингиз бирла Ўтрорни қамал қилиб ётир.

— Балога гирифтор бўлғай Арслонхон, — деди кампир титраб-қақшаб, наҳотки мўғул хизматида кириб, ўз ватандошларига тиг кўтарса. Илоҳи, подшоҳинг жаҳаннам қаърига кетгай!

Кампирнинг бахтига қорлиқ йигит ҳеч нарса тушунмади. Қорлиқ мусулмон эмасди, у арабий, форсий сўзлар аралаштириб гапирилган гапни англай олмасди.

«Кўноқлар» баркашни қуришиб, боғ ичига кириб кетишди. Ўзумларнинг сарасини еб, тўрваларини тўлдирла бошладилар. Кампир ҳам орқаларидан эргашиб боққа кирди. Унинг қазаби қайнаб-тошиб турса-да, тишини тишига босиб юрди. Айниқса, олтиндай сарғайиб, офтобда биллурдек товланган хусайниларни уза бошлаганларида кампирнинг қовурғаси қайишиб кетди. «Ўғлим шўрлик шаҳар кўрғонида бир гужум узумга зор бўлиб ўтирганда, бу қузғунлар ўғлимнинг меҳнати билан етилган узумларни еб роҳат қилаптилар», деган фикр хаёли-

дан ялт этиб ўтиб, бағрини ўртаб юборди. Ташна бўлиб ўтирган ўглини эслаганда хўрлиги келиб кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетди.

Болдек ширин узумни еб, хордиқлари тарқаган ва билакларидagi кучга куч қўшилган мўгул йигитлари тўқликка шўхлик қила бошладилар. Қиличларининг дамини, билакларининг кучини бир-бирларига кўз-кўз қилиш учун ёш мева дарахтларини кесишга тутиндилар. Мева дарахтларининг қандай меҳнат билан ўстирилганини билмаган, текин томоқ ейишга одатланиб қолган аблахлар бу бўстон қандай етиштирилди, деб сира ўйламас эдилар.

Новчадан келган, қўллари узун Туқчор қилич уришда шерикларидан ўта эканини кўз-кўз қилар, йўгон-йўгон шохларни қисқа бир зарб билан кесиб ташларди. У билакдан йўгонроқ бир олхўрини кўрсатиб, қорлиқ йигитга:

— Қани, кучингни кўрсат-чи, — деди.

Қорлиқ тиржайиб, қиличнини суғуриб келаётган эди, кампир югуриб келиб, дарахтни тўсди. Бу олхўри дарахтига бултур гайнолу уланган бўлиб, энди авжига кириб келаётган эди. Умрларида бир туپ дарахт ўтказмаган мўгулларнинг аҳмоқона машқини кўрганда кампирнинг юраги алангаланиб кетган эди. Ўз боласидек парвариш қилиб ўстираётган бу дарахтчини кесиш увол эмасми! У орқаси билан дарахтчага суяниб, уни кўкси билан тўсиб тураркан, кўзларида газаб ўти чақнади.

— Инсоф, диёнат борми сизларда? — деди кампир титраб.

Туқчор шерикларига қараб деди:

— Шу оғочни кампир билан қаватига човуб ташласам не берурсиз?

Унинг ҳазилкаш бир шериги:

— Онинг оқарган калласини берурмиз, — деди.

Туқчор кампирга яқин келиб, кулиб боқди-да, бирдан чўққайди, шу ондаёқ қилич ҳавода визиллаб, кампирнинг бошини олхўри дарахти билан кесиб кетди.

— Қотирдинг, — деди ҳазилкаш мўгул, — энди билсам, бу қорчиқ етмиш йилдан буён ўз бошини сен учун кўтариб юрган экан. — Сўнг оёғи остидаги оппоқ сочлари қонга бўланган каллани кўрсатиб: — Энди манови тарвузни тўрванга солиб ол, — деб кулиб кўйди.

— Шу тарвузни сенга сийлов қилдим, — деди Туқчор қиличнининг қонини кампирнинг кўйлагига артиб.

Мўгуллар бир-бирлари билан ҳазиллашиб, кўргонча-

га кирдилар-да, кампирнинг сандигини титкилаб, бўғир-соқлари, тўқочлари билан тўрваларини тўлдирдилар, бисотидаги кийимлари, тобутим устига ёпилар, деб қўйган мурсакларини олдилар, айвон тўридаги малла жойнамозни йиртиб, оёқларига пайтава қилдилар.

XII

Мўгуллар товарак-атрофдаги боғларнинг узумларини чуғурчиқдек талаб, маза қилиб ётганларида, қамалда қолганлар бир шивгил узум, бир дона олмага зор эдилар. Улар кўргон тепасидан узокдаги боғларга қараб, кўнгиллари суёт кетар, оғизларининг суви келар эди. Бир неча таваккалча йигит ҳақимдан берухсат ярим кечада дарвозадан чиқиб, яқин орадаги боғлардан узум, олма олиб келмоқчи бўлишди. Улар қопларини тўлдириб, териларига сиғмай, олма-узум олиб келаётганларида мўгуллар ушлаб олдилар-да, қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини қўйиб юбордилар.

Шундан кейин ишнинг кетини ўйламайдиган таваккалчиларнинг ҳафсалалари пир бўлиб, иккинчи марта бу ишни қилмайдиган бўлишди. Аммо кўргон ичида галла, сув ҳали мўл-кўл эди. Ҳимоячилар жуда кўп қўй ва қорамолни кўргон ичига ҳайдаб кирган, совуқ тушиши билан уларни сўйиб, тузлаб, ислаб олишган, аскарлар ҳам озиқ-овқат, сур гўшт билан яхши таъминланган эдилар. Бироқ отлиқ аскарларнинг ем-хашаклари борган сари камайиб, юракларга гўлгула сола бошлади. Мўгуллар дастлабки ҳужум вақтида ичига нефть солинган кўвачалар ва ёниб турган ўқларни отиб, бир талай пичан гарамларини ёндириб юборган эдилар. Шундан кейин ҳимоячилар хашак ва бедани эҳтиёт қилиб сақлайдиган бўлдилар.

Бир вақтлар Абдумажид уста қўлида халфалик қилган Қутлуқхожа узангисозлардан тузилган аскарый қисмга бошчилик қиларди.

Ўз вақтида у барваста, хушчақчақ, юракли йигит эди, ёшлигида ўз маҳалласидаги болаларга бош бўлиб, уларни қўшни маҳалла болаларига қарши «уруш»га олиб борар, ҳар вақт бурни қонаб, пешонаси гурра бўлиб қайтарди. Юзбоши сайлаш керак бўлганда, узангисозлар, бу мансабга Қутлуқхожа муносиб, деган эдилар. Бироқ ёши ўттиздан ошган бўлса ҳам қуюлмаган, ёшлик гурури бошидан кетмаган эди.

Мўғуллар истилосидан сўнг Қутлуқхожанинг хушчақчақлиги йўқолиб, юрагига қил сиймайдиган бўлиб қолди. Мамлакат бошига келган фалокатни у ўз бошига тушган фалокат деб билар, юрагини эзиб турган ғамдан ўзини ҳеч чалғита олмас эди. Овуниш учун бошқа восита тополмай, зўр бериб ўчини майдан олар эди. Бора-бора ичмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Баъзи бир ғаламис йигитлар уни уйларига чорлаб, мусаллас қўйиб беришарди-да, навбатчиликдан қутулиб, уйларига жўнаб қолишар ва шундан сўнг ҳафталаб ғойиб бўлиб кетишар эди. Қўргоннинг Қутлуқхожа қисми турган жойида баъзан саксон-тўқсон киши ўрнига саккиз-тўққиз йигит қолар эди, бошқалар бозорларда санқиб юрар, уйларида бери келмас эдилар. Мўғуллар ҳужумни тўхтатиб қўйганларидан кейин қўргон ҳимоячилари беғам бўлиб қолишган эди. Қутлуқхожа эса уззукун маст бўлиб юарди. Агарда ичишга май топилмай қолса, йигитларидан меҳмон қилишни талаб этар ёки мусаллас топдириб келар эди.

Бир кун Сўфи дарвозаси устида Қорача Ҳожиб, Темиртош, Қутлуқхожа учовлон душман жабҳасини кўздан кечириб туришган эди. Узоқдаги бедазорда бир гуруҳ пиёда мўғул аскарлари қўргон томон келаверди. Қўргон устидагилар ўқ-ёйларини шайлаб, уларнинг яқинлашишини кутиб турдилар.

— Шошманглар, мен йигитларим бирла дарвозадан чиқиб алар бирла савашурмен,— деди Қутлуқхожа Темиртошга яқинлашиб. Унинг огзидан гуркираб май ҳиди келарди.

— Қўй, шу ниятингдан кеч,— деди Темиртош хўмрайиб.— Яхшиси, аларни шу ердан туриб ўққа тутгаймиз. Дарвозадан чиқиб савашмоқнинг лузуми йўқдир.

— Биз ҳам ёвга мард эканлигимизни кўрсатиб қўяйлик-да. Юраги дов бермаганлар шунда қола берсин, аммо биз чиқурмиз.

— Ўқ ва қилич захми ва зарбини кўрмаган йигитнинг мақтанишини қаранг,— деди Темиртош Ҳожибга истеҳзо билан.

— Майли, чиқиб савашиб кўрсин,— деди Ҳожиб бепарволик билан.

Сўфи дарвозаси Қорача Ҳожибнинг булжорин бўлиб, Қутлуқхожа қўл остидаги қисм унга тобе эди.

Дарвозабон отнинг калласидек келадиган бурама қулфга узун калитни солиб анчагача буради-да, дарвозани очди.

Эллик-олтмиштacha йигит ўқларини ёй устига қўйиб

боравердилар. Кеч куз бўлса ҳам юпун кийинган йигитлар енгил қадам ташлаб, мўғулларга яқинлашавердилар. Юз қадамча қолганда бараварига ўқ уздилар, мўғуллардан уч-тўрт киши йиқилди. Мўғуллар ҳам ўқ отиб, ўтрорликдан уч-тўрттасини қулатдилар-да, орқаларига қарамай қочдилар. Қизишиб кетган хунармандлар, душманнинг ҳийласини пайқамай, уларни қува кетдилар.

Қўргон тепасида турган Темиртош типирчилаб қолди.

— Вой, тентаклар-эй, ҳозир пистирмага дуч келадурлар!

— Вой, аҳмоқлар, тўғри ўлимнинг огзини кириб кетаётганларини пайқамайдурлар,— дди кулиб Ҳожиб.

Темиртош шошиб настига тушди-да, дарвоза яқинидаги карвонсаройда турган отлик аскарлар олдида борди. Ўз бўлукидаги йигитларни отлантириб, дарвозадан чиқди. Аскарларнинг олдида тушиб олиб, қиличини яланғочлади. Шу пайт Қутлуқхожа йигитлари устига бир гуруҳ суворий мўғул от қўйиб келаятган эди. Темиртош отнинг бошини қўйиб юборди. От жанг ҳидини пайқаб, қаттиқ кишнади-да, қулоғини чимириб, ўқдек учиб кетди. Мўғуллар узангисозларни қуршаб, уларга ҳамла қила бошладилар. Темиртош яқинидаги бир мўғулни мўлжалга олиб, ўнг томонидан от солди, етиб бориб унинг чап елкасига қилич урди, мўғул икки нимта бўлиб, отининг оёғи остига тушди. Темиртошнинг аскарлари камондай эгилиб, мўғулларни чап томондан ўраб, чопқилай бошладилар. Мўғуллар бир оз чопқилашиб, отларининг бошини орқага бурдилар. Темиртош уларни қувмасдан, дарҳол чекинишга буйруқ берди. Кўзлари мошдек очилган узангисоз йигитлар ярадорлар ва ўлганларни кўтариб, шоша-пиша дарвоза томон югурдилар. Қутлуқхожа бошидан қилич еб ўлган, бош суяги икки палла бўлган эди.

XIII

Ташқарида қор бўралаб ёғиб турар, аммо Бугроҳожининг дарчаси қия очик, меҳмонхонаси иссиқ, уйнинг тўрт бурчагига қўйилган тўрт маиқалда хидсиз саксовул кўмир бозиллаб ётар, меҳмон билан мезбон дастурхон устида ўтирарди. Ҳожи қўлидаги қаламтароши билан олма артиб, меҳмон олдидаги ликопчага палахса-палахса қилиб тўғраб қўярди. Олманинг хушбўй ҳиди меҳмонхонани тўлдириб юборган эди.

— Ҳай, ҳай, бўстонларнинг ҳиди келиб кетди,— деди

Бадриддинхожа бир бўлак оппоқ олмани огзига солиб. — Тангрининг қудратига ақл бовар қилмайди.

— Ертўлада олма кўп, тортинмай олаверинг.

— Бу янглиғ ноз-неъматнинг ҳозир баҳоси йўқ, ол-тунга тополмайсен. Менинг сандиқдаги олмаларим тамом бўлди.

Ҳан айланиб бозордаги нарх-наво устига кўчди. Хожа арпа-бугдойнинг нархи ошиб, тилла-кумушнинг қадри тушиб кетганини гапирди:

— Ҳадемай элда қаҳатчилик бўлғай, — деди қалам-тарошини ёнчилига солар экан. — Анга етурким, фақир ва мискинлар ит-эшақ гўштин егайлар.

— Ўтрор қалъаси ичида озуқа кўп. Чериклар ҳам бир йиллик ошлигини гамлаб олган, — деди Бадриддин гўё озиқ-овқатнинг кўплигидан порози кишидай тумтайиб.

Мезбон қил-қизил юзини ўраб олган оппоқ чанбар соқолини силаб, ўйланиб қолди.

— Қамал чўзилиб кетса, қоон қўшини ошлиқсиз қолур, — деди у ташвишланиб. — Ҳар нима қилиб бўлсада, Ҳожибни тезроқ қўлга олиб, таслим бўлмоққа даъват этмоқ лозим.

— Ҳожиб куни кеча каминадан икки юз олтун қарз сўраган эрди, эртага берурмен деб ваъда қилдим, — деди Бадриддин қора мийиқлари остида кулиб.

— Қанча тиласа беринг, менинг ҳисобимдан бераверинг.

— Албатта, амрингизни бажо келтирурмен, — деди хожа бош эгиб. — Кеча Ҳожиб менинг уйимда меҳмон эди. Гап устида шу маҳалгача ҳеч кимарсага айтмаган, ҳатто Инолчиқдин ҳам пинҳон тутган бир сирини менга айтди. Инолчиқ ўлдиртирган элчилар орасида Ҳожибнинг тоғайваччаси Бердиниёз Хивагий ҳам бор эркан.

— Э, Хивагий анинг қардоши эрканму? Қизик! Аммо лекин бу шундоғ бир кашфиётки, андин фойдаланмоқ зарур.

— Мен анинг юрагига ўт солиб қўйдим. Қонга қон олмоқ ҳам фарз, ҳам қарздор, деганимда, анинг кўзлари ёниб кетди. Билишимча, ўзи калтафаҳмроқ йигитга ўхшайдур.

— Қанча калтафаҳм бўлса, биз учун шунча яхшидур, — деб унинг гапини бўлди мезбон. — Қўлга қўндириб олмоқ осонроқ бўлур.

— Калтафаҳмлигин андин билдимки, бу ерга қоон лашкари етиб келмасдин уч кун бурун икки юз олтунга бозордан икки черкас қизни сотиб олмиш. Фалокат қуюни келаётганда қаю ақлли одам бул ишни қилур? Ўзи Гур-

ганждан икки мулозими, уч хизматкори, ошпази, баковулин олиб келмиш. Қамал вақтида буларни боқиб ётмоқ осонму?

— Майли, кўяверинг. Агар ани ўз измимизга солсак, новкар-чокарлари ва жорияларини боқмоққа кўмаклашурмиз, — деди Ҳожи мийиғида кулиб.

— Яна қизик бир гап бор, — деди меҳмон муҳим бир нарсани айтаётгандек шипшиб: — Мунажжим Абдусафий ўз дўстларига: ҳозир Миррих юлдузи ғарб сориدير, ғарбдин уруш қилгонлар енгилур, деб айтибдур. Савдогарлар орасида анинг сўзи шое бўлмиш.

— Бу яхши гап. Имкони борича ани халқ орасида тарқатмоқ лозим.

Бугроҳожи айтгандек, қўргонни қамаб ётган мўғулларнинг аҳволи кундан-кун оғирлашарди. Улар уч ой ичида теварак-атроф қишлоқлардаги ғаллани еб, сигир-қўйларини сўйиб тамомладилар. Мўғуллар ўрдугоҳида озиқ-овқат, ем-хашак танқис бўлиб қолди. Тўғри Арс ва Сир дарёларида балиқ мўл, қирғоқлардаги тўқайларда илвасин кўп эди. Бироқ мўғуллар балиқ ва ов қўшининг гўштини емас, уларни макруҳ деб ҳисоблар эдилар.

Чингаой ўз аскаридан кўра шаҳар ичидаги хиёнатчиларга кўп умид боғлар эди. Бугроҳожининг одамлари унинг хатларини ўққа ўраб, белгили жойга отар эдилар. Мўғуллар бу хатлардан шаҳар ичида бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиб турардилар.

Темиртош баъзан ўз йигитлари билан дарвозадан чиқиб, душманга ташланар, гоҳо мўғуллардан асир ҳам олиб қайтар эди. Душманнынги ниятидан хабардор бўлиб туриш учун асир олиш керак-да. Мўғуллар ҳам шаҳарга киролмай қолган мўътабар одамлардан бир нечасини гаров тариқасида ушлаб туришарди. Ўша маҳал одатига мувофиқ, ҳар икки томон асирларни ўз одамларига алиштириб олар эдилар.

Алиштирилганлар орасида Темиртошнинг боғ қўшини — савдогар Бузрукхожа ҳам бор эди. Шаҳар дарвозаси ёнида Темиртош у билан саломлашиб:

— Қандай қилиб мўғул илкига тушиб қолдингиз? — деб сўради.

— Сотик-савдо қилайин деб Хўжанд борган эдим, — деб гапга тушиб кетди оппоқ соқоли кир бўлиб кетган рангпар савдогар. — Бағоят фойда кўрдим, вале кеч қолдим. Мўғуллар мендин олдинроқ бу ерга келиб етибдурлар. Ўз боғимда беркиниб ётдим, аммо қутулиб бўлмади, ёғи илкига тушдим. Мени ўлдирмоқчи бўлдилар. «Ярмоғим

бор, олтуи бергайма», тедим. «Ўтрорда олтунинг борму?» тедилар, «бор», тедим. Мени ўлдирмадилар, иззат-хурмат бирла соқладилар. Ярмоги, куч-қуввати йўқ одамларни мўғул ўлдирди...

Кўпдан бери таниш-билишларини учратмаган савдогар тинмай гапирар, кўнглини бўшатишга шошиларди. Бироқ Темиртошнинг хаёли паришон, савдогарнинг гаплари у қулогидан кириб, бу қулогидан чиқиб кетар эди. Унинг эс-ҳуши онасида, онасини боғда қолдириб келгани учун доим пушаймон ер: «Ўз ҳолига қўймай, шаҳарга олиб кирсам бўлар экан», деб хафа бўларди.

— Менинг кампир онам дунёда борму? — деб сўради у юрагини ҳовучлаб.

Савдогар иккиланиб туриб:

— Ўлим барчанинг бошида бор, ўғлим, — деди. — Мўғул бадбахт кампирини чопиб ташлади. Мен жанозасини ўқиб, ерга бердим.

Кейинги сўзлар Темиртошнинг қулогига кирмади. У сочларини юлқиб йиглай бошлади. Савдогар ух тортиб, шерикларига етиб олиш учун югурди.

Шу кундан бошлаб Темиртош камган бўлиб, юраги тошга айланди. У ўз йигитларини бошлаб кечалари дарвозадан чиқиб мўғуллар билан чопқилашар, асир олиб келиб, қисқача сўроқ қиларди. Жавоб беришни истамаган мўғулларни аямай чопиб ташлайверарди.

XIV

Инолчиқ қабулхонасида мунажжим Абдусафийни сабрсизлик билан кутарди.

Уч ой ичида ҳокимнинг кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган. У баъзан тонг отгунча кўрғон тепасида айланиб, навбатчиларга кўз-қулоқ бўлиб юрар эди. Ўқтин-ўқтин қўшин сардорлари ва жанг кўрган оддий аскарларни, шаҳар улуглари, ҳунарманд оқсоқолларни тўплаб кенгаш ўтказарди. Бугун шу хонада катта кенгаш ўтказилган, ҳар дарвоза ва минора, кўрғон қисмлари сардорларининг маърузаси тингланган, уларга йўл-йўриқ кўрсатилган, булжор аҳли ўртасида қаттиқ низом ва тартиб ўрнатиш ҳақида гапирилган эди. У ҳозир ҳам ўзини кенгашда ўтиргандек ҳис этиб, баъзи муҳим масалалар устида бош қотирар: «Ҳай аттанг, хотирдин фаромуш бўлибдир», деб қўяр эди.

«Асли шаҳар йигитларига бир кишини бош қилиб қўйилса, яхши бўлар эди, — деб ўйларди у, — бу ишга Темиртошдай киши муносиб. Ўзи ҳунармандлардан чиқ-

қан, уларнинг тилини билади, бир ёғи қаттиққўл йигит, ҳунарманд йигитлар ўртасида тартиб жорий қилиб, бебонларни жиловлаб ола билади».

Мулозим келиб мунажжимнинг кутиб турганини айтгач, хаёли тарқалиб ўзига келди-да, қилич осган камарини тўғрилаб қўйди.

Эшикдан тишлари тушиб, лаблари ичига кириб кетган, кампирдаҳан, зағча кўз бир чол кириб таъзим қилди. Инолчиқ ўрнидан туриб, у билан қўл бериб кўришаркан:

— Э, келинг, мунажжимбоши, соғ-саломат юрибдирсизму? Кўпдан буён кўрмоққа муштоқмиз, — деди ҳаддан зиёд сертакаллуфлик билан.

— Алҳамдилилло сояи давлатларида... соғ-саломат юрибдурмиз, дуойи жонларини қилиб...

— Саломат бўлгайлар. Қани, марҳамат, тўрга чиқсинлар.

Дастурхон устида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Мунажжим тинчиб, ўзини босиб олгандан кейин Инолчиқ тўсатдан:

— Миррих юлдузи бу айёмда ғарб сорида, — деб қолди. — Кимики ғарб томондин уруш қилса голиб бўлур, — деди шумнафас мунажжимга кўзини қаттиқ тикиб, Абдусафий унинг кўзидаги ифодани, тошдек қотиб қолган юзини кўриб напалағи учиб кетди. «Менинг гапларим ҳокимнинг қулогига етибди. Халқни саросимага солганим учун мени жазолайдиганга ўхшайди. Ҳозир жаллодни чақириб қолса ажаб эмас, ё раббий!» деди ичида.

— Албатта, хм, — деб томогини кириб қўйди у мурдадек оқариб кетган юзини Инолчиққа ўгириб, — албатта... Масалан... Миррих осмоннинг ғарбий уфқида... албатта мўғуллар енгилгусидур. — У дағ-дағ титрар, тили калимага келмас эди.

— Бу сўзингиз ҳикматлидур, — деб уни тинчитмоқчи бўлди ҳоким. — Рост айтдингиз. Миррих ғарб сорида...

Мунажжим ҳокимнинг кўлидан бир пиёла шароб ичгандан кейин ўзини босиб олди. Хайрлашиб чиқиб кетаётганда ҳокимнинг бир мулозими унга янги тулки пўстин кийгизиб қўйди.

— Жанобларига арзимас совғамиз, — деди Инолчиқ қулимсираб. — Дуойи жонимизни қилиб, кийиб юрсинлар.

— Мингдан-минг раҳмат. Бошим осмонга етди, сизнинг ҳар бир сўзингизни қулоғимга исирғадек тақиб олдим.

Шу воқеадан кейин халқ орасида, юлдузлар ғалаба-

дан башорат берибди, мунажжим шундоғ айтибдурлар, деган хушхабарлар тарқала бошлади.

* * *

Кечга яқин Инолчиқ Қорача Ҳожиб билан бирга қўргон тепасида айланиб юрарди. Икковлари пўстинга ўралиб олган, шимол томондан совуқ ел эсиб турар эди. Ғарб томонга оғиб, совуқ нурларини сочаётган қуёш ёруғида мўғуллар ясов тортаётган эдилар. Улар борган сари кўнайиб борар, ясовнинг бир учи уфққа бориб тақалгандай кўринарди. Мўғуллар орасида бошланган ҳаракат қўргон тепасидагиларнинг диққатини жалб этди. Узоқдан туриб қараган киши улар юз эллик мингтача бордир, деб гумон қилиши мумкин эди. Аслини суриштирилса, Чигатой буйруғи билан мўғуллар наमतдан ўнг минглаб «одам» ясаб, уларни отларга миндирган эдилар. Ясовдаги черикларнинг қарийб ярмини шу наमत аскарлар ташкил қиларди. Бу — ғанимни кўрқитиш, лашкарларни кўп қилиб кўрсатиш, юрагига ваҳима солиш учун ишлатиладиган найрангларнинг бири эди.

Мўғул сафлари олдида икки отлик пайдо бўлгач, улар шундай қаттиқ сурон кўтардиларки, ер-кўк ларзага келгандай бўлди. Бу сурон кўрқоқ, қарорсиз бўлган кишиларнинггина юрагига гулгула соларди, аммо у Инолчиққа ҳужум даъват қилувчи бурғу овозидек эшитилди. Бироқ у мўғулларнинг бу найрангини билмагани учун: «Ростдан ҳам мўғуллар беҳисоб экан,— деб ўйларди.— Шунчалик катта қўшинни бу ерда банд қилиб туришнинг ўзи катта гап. Сон-саноқсиз қўшин биз билан овора бўлиб турса, султон билан Мангуберди Мовароуннахр ва Шимолий Эронда талай қўшин тўплаш имкониятига эга бўларди. Душмани шу ерда мумкин қадар узоқроқ банд қилиб туриш, унинг сафини сийраклаштириш бизнинг бурчимиз. Ҳар бир одамнинг бошида бир ўлим бор, бас, шундай экан, мардлик билан ўлиш керак».

Мўғулларнинг сурони Қорача Ҳожибнинг хаёлхонасида бунга зид бўлган фикрларни уйғотди: «Ўҳў... Мўғулнинг лашкари сон-саноқсиз, куч-қудрати бениҳоя экан-ку! Шундай катта қўшинга қарши урушиб бўлади-ми? Бизни улар чувалчангдек эзиб ташлайдилар. Бас, шундай экан, қаршилик кўрсатишнинг нима маъноси бор?»

Шу пайт тутун чиқариб сасиб келаётган ёндирувчи ўқ уларнинг оёғи остига келиб тушди. Инолчиқ упука этигининг пошнаси билан ёна бошлаган ўқни эзгилаб ўчирди.

Кўп ўтмай, қўргон тагидаги уй устига пилиги сасиб келаётган қувача тушиб ёрилди-да, ичидаги нефти ҳар ёққа сочилиб ёна бошлади, томдаги пичанни ўт олди. Уй эгаси — соқоли оппоқ чол ўтни аранг ўчирди.

— Мўғул занғар тек ётмай, хитойдин кўп нарса ўрганган экан,— деди Инолчиқ ўйланқираб.— Биз эса қуруқ лоф уриб юрган эканмиз.

— Рост,— деб Ҳожиб унинг гапини тасдиқлади.— Мўғул биздин кучли, черики бизникидан кўп эркан.

— Кўп бўлса доғи урушамиз, оз бўлса доғи! Қул бўлиб яшамоқдин ўлган яхши.

«Бу мутаассиб одамга сўз уқтириб бўлмайди. Ўлса ҳам таслим бўлмайди, ўзи ҳам нобуд бўлади, бизни ҳам жувонмарг қилади», деб ўйлади Ҳожиб бош чайқаб.

Орадан кўп ўтмай, мўғуллар қўргонни тошбўрон қилишга киришдилар, узоққа отадиган оғир камонлардан ўқлар ёғила бошлади. Тошларнинг қўргон кунгураларига тегиб гумбуллаши, саросимадан фойдаланиб дарвоза остига келиб қолган мўғулларнинг даҳшатли сурони, ноғораларнинг тараклаши, карнайларнинг гат-гати ҳавони ларзага келтирди. Қўргон ҳимоячиларига мўғулларнинг жанг русуми таниш бўлиб қолган эди. Улар дарвоза тагига тўпланиб, ҳимоячиларни чапгитишларини, цусиб ётган ҳужумчилар бошқа жойда қўргоғи тепасига чиқиб олишга уринишларини билар эдилар. Шу сабабдан, ҳамма жойда мудофаачилар мўғуллар ҳужумини қайтаришга шайланиб турдилар. Баъзи жойларда қўргон тепасига чиқиб олган мўғуллар билан қўл жанги бошланди, ҳар икки томондан бир талай одам ўлди. Мўғулларнинг бир қисми настга қулатиб туширилди. Бироқ дарвозалар олдида сурон тўхтамади.

Инолчиқ настга тушиб, дарвоза олдида келди. Шу пайт унинг олдида ранги заъфарон, юз-кўзи чанг, кийимларига тупроқ теккан бир йигит келиб, салом берди-да, ҳовлиқиб:

— Ер остида дукурлаган овоз эшитдик,— деди.— Бозор боши томонидин.

— А? Дукурлаган овозлар? Буни қаранг-а? Шу нарсани хотирдан фаромуш этибман. Ҳой, Темиртош, бу ёққа!

Дарвоза олдида йигитлари билан турган Темиртош унинг олдида чопиб келди.

— Дарҳол дарвозалар яқинидаги маҳаллаларда навбатчилик қилаётган йигитларга хабар қил, ухламасинлар, сергак бўлиб турсинлар! Сен ўзинг йигитларингни бошлаб, шаҳар айланиб юр. Қаерда кўрсичқон кўринса, ўлдираверинлар!

Июлчиқ дарвозалар яқинида чуқур ертўлалар қаздириб, у ерга навбатчилар қўйган эди. Буларнинг вази-фаси доим қулоқ солиб ўтириш, агар ер остидан бирор овоз эшитилса, чиқиб дарҳол хабар беришдан иборат эди. Мўғуллар аксари ер остидан нақиб (лаҳим) қазиб, шаҳарга кириб олар, ўз аскарларига дарвозани очиб берар эдилар. Хитой усталари белдорларга ишбошилиқ қилар, қўлларидаги қибланомага¹⁴ қараб, қаёққа қараб қазилни кўрсатиб турар эдилар...

Дарвоза яқинидаги бозор майдонида йигирма чоғлик куролли йигит катта тўнкани ёқиб, унинг атрофида исиниб ўтиришарди. Ўн тўрт кунли ой осмонда жилмайиб турар, янги ёққан қор томларда кўкиш тусга кириб товланарди. Читирлаб ёнган оловнинг қизил шуълалари йигитларнинг бетларида, ўтга тутилган кафтларида акс этар, уларнинг оғзидан чиққан буг эса гулхандан кўтарилган тутун билан қўшилиб кўкка юксаларди. Қалин кийиниб, ёнларига қилич осган, соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан хунарманд йигитлар ҳар вақт ёшларни қизиктирган мавзу устида: қизлар, қаллиқ ўйини, янги уйланган йигитнинг роҳати тўғрисида гаплашиб ўтирар эдилар. Фақат ўрта ёшли, мош-биринч соқолли одам — уларнинг ўнбошиси суҳбатга аралашмас, гўё: «Майли, гапираверинглар, менинг ёшимга етиб, тўртта болали бўлгандан кейин бошқача сайрайдиган бўлиб қоласанлар», дегандек мийи-гида кулиб қўяр эди.

Шу пайт улардан юз қадамча нарида, майдоннинг қоронғи бурчагида катта ўранинг оғзидек келадиган жой қимирлаб ўпирилиб туша бошлади; кейин ўра пайдо бўлди. Олдин афт-ангори саргайиб кетган бир мўғул алаңглаб, ҳар ёққа қаради-да, кейин бошини ичкари тортди. Тўлин ой булут орқасига яшириниб олди, атрофни қоронғилик босди. Мўғул аскарлари бирин-кетин нақибдан чиқа бошлашди, қиличларини қўлга олиб, гулхан атрофида бамайлихотир ўтирган йигитлар томон пусиб келаверишди. Шу пайт ой булутлар орасидан чиқиб, теварак-атрофни ёритиб юборди, мўғуллар эса ер багирлаб ётиб олишди. Гулхан ёнида ўтирган ўнбоши бир нарсани сезгандай орқасига ўгирилиб қаради-ю, йигирма қадамча нарида илондек судралиб келётган мўғулларни кўриб, қилични қанидан олди, ғалати овоз билан:

— Туринглар, ёв келди, қилич яланғочланг! — деб бақирди.

Йигитларнинг баъзилари шошиб, нима қилишларини билмай қолдилар, хушёрроқлари қилич ёки кистанлари¹⁵

ни кўтарган ҳолда сурон кўтариб ёв устига ёпирилдилар. Булутларга ястанган ой бир-бирига пала-партиш қилич солаётган, урушаётган, бўғишаётган одамларни ҳайрат билан томоша қилаётгандай эди. Борган сари кўпаяётган мўғуллар бирпасда беш-ўн кишини ер тишлатиб қўйдилар. Ҳеч нарсадан хабари бўлмаган маҳалла аҳолиси кўчага чиқиб, нима қилишини билмай турар, хотинлар дод-вой қиларди. Ҳамма, мўғуллар дарвозалардан шаҳарга кирибди, деб ўйлаган эди.

Темиртош шовқин-суронни эшитиб, қилич яланғочлади-да, бўлукни эргаштириб, жанг бўлаётган ерга от чоптириб келди. Унинг йигитлари мўғулларни ўраб олиб, бошларида қилич ўйната бошладилар. Ўртада қолган ўн чоғлик косиб йигитлар ҳам ўзларини ўнглаб олиб, саросимага тушган мўғулларни уриб йиқита бердилар.

Бу орада маҳалла аҳолиси нақибнинг оғзини топиб, у ердан бош чиқарган мўғулларни уриб йиқитаверишди. Бир тақача чол гулхан қалади-да, уйдан катта бир темирчи дамани олиб чиқиб, нақибнинг ичига тутун юборди.

— Мўғул бадбахт энди бўғилиб ўлади,— деб кулди у хириллаб. Бироқ айёр мўғуллар дуд йўлини тўсган бўлсалар керак, тутун қайтиб чиқа бошладди.

Отлиқлар ва хунарманд йигитлар мўғулларни бирпасда кириб ташлашди, фақат биттасигина омон қолган, у орқасини деворга тираб, узун қиличи билан ўзини ҳимоя қилар эди. Темиртош одан тушиб, унинг олдига келди. Афтидан, юзбошига ўхшаган бу новча мўғулга тикилиб, ўнг қўлининг муштини биқинига тираганича қоп-қора соқолини чимдиб туриб:

— Кел, қиличбозлик қилайлик — деди.

Унинг кўзларидан нафрат ва адоват учқунлари сачрар эди. Қиличбозликда тенги бўлмаган Темиртош биринчи тўқнашишдаёқ рақибининг кучли ва чапдаст эканини пайқайди. Бироқ мўғулларга қарши юрагида ёнган адоват ўти унинг кучига куч қўшар эди. У ҳар сафар бирорта мўғулни чопиб ўлдирганда: «Эҳтимол, онамни ўлдирган шу аблахдир», деб ўйлар, юрагидаги алам ўтининг тафти пасайгандек бўларди. Новча, қўллари узун мўғул йигитга биринчи қарашдаёқ: «Онамни шу аблах ўлдирган чиқар», деган фикр Темиртошнинг хаёлидан ўтди.

Юзбоши тисарилиб туриб, Темиртошнинг бошига қилич солди. Темиртош усталлик билан бу зарбани даф этиб, қиличининг учи билан унинг юзини яралади, мўғулнинг юз-кўзи қонга бўялди. Мўғул худди яраланган йўлбарсдек инграб, тишларини гичирлатиб, рақибни ус-

тига ташланди. Дунёда ўч олишдан бошқа нарсани унутган Темиртош ўзини босиб олиб, сафроси қайнаб кетганидан янглиш ҳаракат қилаётган душманини деворга тираб қўйди. Теварак-агрофини ўраб олган йигитлар қийқиришиб, томоқларидан турли товушлар чиқариб, уни олқишлардилар. Ҳар гал Темиртош мўғулнинг зарбасини усталик билан қайтарганда, дўстлари енгилланиб нафас олишарди. Шерикларининг хайрхоҳ назарлари Темиртошнинг юрагига далда берар, аммо бу маънавий куч мўғулнинг юрагини бўшаштирар, руҳидаги оловни сўндиради. Темиртош қўлай пайт тониб туриб, бир зарба билан рақибининг қўлидаги қиличини ерга тушириб юборди-да, дўстларининг олқишлари остида унинг калласини шартта танидан жудо қилди.

Бу вақтда маҳалла аҳолиси ҳовуздан кўза-кўза сув келтириб, нақибга қуяверди, мўғулларни у ердан қочириб юборди.

XV

Қиш қартайиб, ўз ўрнини баҳорга ташлаб кетгиси келмай, захрини созар, айниқса, кечалари қутуриб, кундуз кунни сал-пал эриган ерни музлатиб чиқарди. Совуқ очлик билан биргалашиб, камбағал-бечораларнинг ёстиғини қуритар, бутун бошли уйларини хувиллатиб қўяр эди.

Савдогарлар, қаллоб одамлар ерда ётиб моғор ҳиди уриб қолган ортиқча дон-дунларини, ҳатто ҳовузларидаги саргайиб қолган сувларини косалаб сотар, халқнинг бошига тушган фалокатдан фойдаланиб, давлат орттирар эдилар.

Темиртош бу очкўз, қаллоб одамларни кўрганда қони қайнаб кетар, уларни чоғиб ташлагиси келарди: «Биз жон бериб, жон олаётганимизда бу одамлар донларини марваридга, қуртлаган сувларини кумушга айлантираётирлар, бўйнига қилич уриш керак буларнинг!» деб ёнжипарди. Бироқ унда ҳеч қандай ҳуқуқ йўқ, тирсагини тишлаганга оғзи етмас эди.

Бир кун қалъа бурчидан туриб, бошлиғи Қулназар билан бирга душман жабҳасини кўздан кечириётганда:

— Ташқаридаги ёвдин ичкаридаги душман хатарлироқ, — деб қолди. — Мўғулларнинг не иш қилаётганини кўриб турамиз, аммо ичимиздаги ёвнинг не иш қилаётганини билмаймиз.

— Рост айтасен, — деди Қулназар унга ўгирилиб. — Молнинг олasi ташида, одамнинг олasi ичида, деб бе-

корга айтмагонлар. Сендан яширатурган сиррим йўқ: Ҳожибдин гумоним бор. Зоҳирда бизга содиқ кўринса-да доғи қўйида тош олиб юратурганга ўхшайдур. Сен майда қаллобларни, савдогарларни айтасен. Аларни ҳозирча қўйиб тур, аввал илоннинг бошини янч, думи ликиллай берса-да, кўп зарар етказолмайдур.

— Қорача Ҳожибнинг хиёнат кўчасига кирганини қайдин билдингиз?

— Мен, билдим, деб айтгоним йўқ. Гумоним бор, дедим, Анинг оёқ танилашини шубҳаланамен. Кечалари қаерларгадир бориб, кимлар бирла оғиз ўпишиб юргонин билурмен...

— Андоқ бўлса, ҳоким жанобларига бул ҳақда хабар бермоқ лозим...

Изгирида унниқиб кетган, томоғи қўшдан чиққан ҳўкизнинг бўйнидек буришиб, осилиб-осилиб тушган Қулназар қорғин кўзларини кўтариб, Темиртошга қаради:

— Бу фикр менинг ҳам ақлимга келган эрди, аммо уриниб бир иш чиқара билмадим...

Бундан икки кун илгари Қулназар мингбоши ҳокимнинг олдида бориб, ўзига тегишли булжорда ишлар қандай кетаётганидан ҳисоб бергандан кейин Қорача Ҳожиб тўғрисидаги шубҳаларини унга айтган эди.

— Менинг одамларим Ҳожибнинг Бугроҳожи эвина тун қоронғисида бориб, бир неча бор меҳмон бўлиб келганини айтдилар. Нияти яхши бўлса, қоронғида, киши билмас бировниқига борадурму? Қўрқоменки ҳожиникида хиёнат ўрмагучлари хиёнат тўриш тўқиб, бизларни домларига илтирмоқчилар...

Қулназар Қорача Ҳожиб ва Бугроҳожи тўғрисида эшитган, билганларини гапириб хиёнатнинг олдини олиш учун бирор тадбир кўришни ҳокимдан илтимос қилди.

Султондан мадад келмагани учун хуноби оғиб юрган Инолчиқ Қулназарга киртайган кўзлари билан қаттиқ тикилиб, ичида: «Ташқи душман етмаганидек, энди саркардалар ўртасида ички низолар бошланадиган кўринади, — деб ўйлади. — Бу одам ростдан ҳам бир нарсанинг дарагини билдими ёки Ҳожибга қарши иғво қилиб, унинг ўрнини эгалламоқчими? Йўғ-э, Қулназар соф кўнгил одам, аммо уйқусизлик ва мағлубиятлар унинг асабларини бўшаштириб, ҳар нарсага шубҳа кўзи билан қарайдиган қилиб қўйган. Рост, Ҳожибдан ҳар нарса кутса бўлади, лекин шунча жанг-жадал қилиб, бир талай душманининг қонини тўкди, энди таслим бўлса, мўғуллар унинг бошини силамаслигини яхши билади».

— Бул ишни менга қўйиб беринг, сиз ўз вазифангизни бажармоқдан бошқа нарсани ўйламанг, — деди у ниҳоят.

Қовоғи осилиб кетган Қулназар ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, бошини қуйи солганича орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Темиртош унинг ҳикоясини эшитиб тутатди:

— Биринчи кўришдаёқ хўппасемиз, бир туки йўқ, лаблари қалин Ҳожибни ёқтирмоғон эрдим. Андин ҳар нарса кутса бўладур. Менга рухсат беринг, отиш-тутиш вақтида бир ўқ бирла ани жо-бажо қилай!

— Йўқ, энди фурсат ўтди, — деб хўрсинди Қулназар. — Ҳожибни ўлдирсанг, мендин кўрадурулар. Асли Инолчиқ олиға бормаи, шул ишни ўзимиз бартараф қилсак бўлар эркан. Аттанг! Начора, ўтган ишга салават!

XVI

Чигатой билан Ўктой иссиқ ўтовнинг тўрида тўрт бурчак кимхоб тўшак устида ўтириб, Чингизхон юборган чопарнинг ҳикоясини тинглашарди. Ўртадаги катта манқалда иссиқ саксовул кўмир лангиллаб ёниб турар, панагина, чертса икки бетидан қон томадиган юзбоши эшик олдида туриб, Бухоронинг ишғол қилиниши¹⁶, қўлга киритилган ҳисобсиз ўлжалар тўғрисида оғиз кўпиртириб гапирарди.

— Отларимизни мачитларга боғлаб қўйиб, Бухорони уч кун таладик. Черикларимизнинг қўйини-қўнжи тўлди, — дер эди у бухоролик бир савдогарнинг устидан шилиб олган сувсар пўстиннинг олдини очиб қўйиб. Сўнгра кепчикдай юзи тиржайиб турган хушчақчақ Ўктойга қараб: — Олтин-кумуш, яна қимматбаҳо буюмлар... — деб гапира бошлаган эди, Чигатой сабрсизлик билан унинг сўзини бўлди:

— Менга қара, олтин-кумушларни инимизга кейин сўйлаб берарсан. Сен Бухоро урушидан гапир.

— У ерда икки минг чоғлиқ черик бор эркан. Уруш кўпга бормади, лекин шаҳар қосиблари қаттиқ савашди, анчагина шерикларимизни ўлдирди. Ҳа, айтмоқчи, Бухоро олингач, Хоразм шоҳи ўз улуси ва қўшинини ташлаб, Аму бўйига қочибдур. Ҳозир Келифда чиқар. Ҳа, айтгандек...

— Ҳой, менга қара, — деди Чигатой саргини кўзларини чақнатиб. Ичида: «Отам шундай аҳмоқ бир одамни нега чопар қилиб юборибди?» деб ўйлади. — Бу томонга келаётганда отамиз, улуг қоон нима дедилар?

— Улуг қоон: «Сув бир ерда узоқ туриб қолса сасийдир, черик ҳаракатсиз ётса бузиладур», деб айтдилар, — деди юзбоши тиржайиб. Бу гапнинг маъносига тушунмагани унинг афтидан билиниб турарди. Чигатой бошини қуйи солиб ўйга толди. Чингизхон шу чопар орқали юборган мактубида ҳам зуд ҳаракат қилишни, бир ойга қолдирмай Ўтрорни ишғол этиб, Самарқандга етиб келишни буюрган эди.

Беш ойдан бери шу ерда туриб қолганидан, юз мингга яқин аскар билан бир иш чиқаролмаганидан ўзи ҳам хафа эди. Аммо шу бугун эрталаб Бугроҳожидан олинган мактуб унинг руҳини кўтарди.

«Қорача Ҳожибни таслим бўлмоққа кўндирдик, — деб ёзган эди Бугроҳожи. — Ҳожиб, агар бир туман отлиқ аскаримни ўз ихтиёримда қолдирсалар, қоон қўшини сафида хизмат қилмоққа тайёрмен, деб айтди. Мен сизнинг номингиздин анинг шартларини қабул қилдим. Ҳар ҳолда шу ҳафта ичида Сўфи дарвозадин чиқиб таслим бўлса ажаб эмас».

Хоин ўз хатини: «Қоон қўшинларига оллодин мадад тилаб ётибмиз, тез кунда дийдор кўришмоқни насиб ва рўзий қилсин!» деб тугатган эди.

Дарҳақиқат, орадан уч кун ўтгач, Ўтрор тарихида энг даҳшатли бир воқеа юз берди.

Ғира-шира тонг қоронғисида дарвоза яқинидаги майдонда совут устидан пўстин кийиб олган Ҳожиб бир неча мулозими билан турарди. У ўзини ҳар вақтдагидек сокин тутишга уриниб, от устида виқор билан ўтирар, лекин ёнидаги мулозими Қутлимурод Ҳожибнинг ранги ўчиб, қуйи жағи титраётганини пайқайди. Ростдан ҳам Ҳожиб ўзини сувга ташлаш учун яланғочланган кишидек ҳис этарди. Яланғочландингми, албатта ўзинини сувга ташлашинг керак, бўлмаса бошқалар сени итариб тушириб юборади.

Ҳожиб Гурганждан келган бир туман аскарнинг, хусусан, мингбошилар ва юзбошиларнинг ўзига содиқлигини яхши биларди. Шу вайдан у қўрқмай, шу бугун таслим бўлишга уларни кўндирган эди.

Орадан кўп ўтмай, дарвоза яқинидаги саройлардан минг отлиқ аскар чиқиб, катта майдонда саф тортди. Яқин ўртадаги қўралардан отлиқлар чиқавердилар.

Дарвозанинг икки тавақаси ланг очилгач, суворийлар одатга хилоф равишда, отларини секин-аста юргизиб, далага чиқа бошладилар. Аскарларнинг кўпчилиги тааж-жубланиб, бир-бирларига қараб, лабларини жийириб қўяр,

чунки дарвозадан от чоптириб чиқиб, гапим билан чопқилашамиз, деб ўйлаган эдилар.

Дарвоза тағида шайланиб турган мўғул қўшини қипчоқларни ўз ораларидан индамай ўтказиб юборди, сўнгра тўғонни бузиб кетган сувдек тез суръат билан шаҳар ичига оқиб кира бошлади.

Душман шаҳар ичига кириб олгандан кейин қўрғон тепасидаги аскарлар (қўшиннинг асосий қисми қўрғон тепасида эди) икки олов ўртасида қолиб, ҳеч нима қилолмади. Улар устига ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан ўқ ёғила бошлади.

Шу пайтда шаҳар айланиб юрган Темиртош юзта аскар билан дарҳол ички қалъага борадиган катта кўчанинг оғзини тўсди-да, қаршисидан бостириб келаётган мўғулларга ўқ ёғдириб, уларни тутдек тўка бошлади. Бироқ мўғул отличлари ён кўчалардан орқасига ўтиб, уларни ўраб олди-ю, қиличларини ичига солди. Қуршовда қолганлар камондан ўқ отиб, ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўлдилар, садоқлари бўшаб қолгач, қиличларини яланғочлаб чопқилашга бошладилар. Дахшатли қўл жанги бир неча минут давом этди. Темиртош бошлиқ юз йигитнинг ҳеч бири душманга таслим бўлмай, охири нафасигача урушиб ҳалок бўлди...

Болалик чоғда шу катта кўчани чапгитиб ўйнаб юрган Темиртош ўз қонига беланиб, унинг тупроғига юзини қўйиб ётиб қолди.

Жануб дарвозаси Қулназархожанинг булжори эди. Шаҳар ичида мўғулларнинг пайдо бўлганини эшитгач, у ўз аскарларини тўплаб, ички қалъа томон от сурди. Бироқ Бугроқожиға сотилган мулозимлардан бири орқасидан ўқ узиб, уни ҳам қулатди. Бошлиқсиз қолган аскарлар ҳар ёққа тўзиб кетишди. Мўғуллар бу дарвозанинг қулфини болта билан уриб очдилар. Бу ёқдан ҳам мўғуллар тошқин сувидек оқиб кираверди.

Инолчиқ уч минг аскари билан ички қалъага кириб, дарвозаларни беркитиб олди, ҳимоясиз қолган шаҳар ичида эса қиргин бошланди. Мўғуллар подага кирган бўрилардек қутуриб, яширинишга уринган одамларни ўлдирар, қамиш билан ёпилган томларга ўт қўяр, халқни талар эдилар.

* * *

Қорача Ҳожиб аскарлари дарвозадан анча узоқлашгандан кейин уларни мўғуллар ҳалқадек ўраб олиб, Ҳожибнинг ўзини Чигатойнинг олдига олиб кетдилар,

энг олдин лопиллаб ёниб турган икки гулхан орасидан ўтказиб, «инс-жинс» дан халос қилганларидан кейин, уни икки мўғул йигити икки қўлидан ушлаганича зийнатли оқ ўтовга олиб кирди. Тўрдаги тўшак устида мушук юзли, таргил кўзли Чигатой тумтайиб, қовоғини солиб ўтирар, баркандай юзи ярқираган Ўктой эса узун мўйловларини бураб, тиржаарди.

Ҳожиб эшик олдида ўнг тиззасини ерга уч марта теккизиб ўрнидан турди-да, таъзим қилганича қотиб қолди. Чигатой эса ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, кўзларини қисиб боқди:

— Қорача Ҳожиб дегани сенмусен?

— Орий, мен зоти олийлари қошига таслим бўлиш шартлари тўғрисида музокара олиб боргани келдим. Ўктой унинг гапини эшитиб, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Биз музокара олиб бормоқ учун эмас, буйруқ бермоқ учун бу юртга келганмиз,— деди Чигатой кескин.

— Мен ҳам қоонга хизмат қилмоқ ниятидамен.

— Хўш, айт-чи, нечун султонингга хиёнат қилиб, биз томонга ўтдинг?

— Лашкари сон-саноқсиз қоонга хизмат қилмоқни омади кетган султон хизматидан афзал кўрганим учун.

— Султон Муҳаммад сенга баланд мартаба бериб, ер-сув, молу дунё инъом қилди, андин ҳеч ёмонлиқ кўрмадинг. Ростми?

— Орий рост,— деди Ҳожиб шивирлаб.

— Бас, анга, султонга хиёнат қилмоқнинг сабаби недур?

— Қооннинг омади андин устун, илки узун бўлғони учун.

— Фараз этайлик, сени хизматга олдик. Мабодо, бошқа бир подшонинг омади баландроқ келса, сен қоонга хиёнат қилиб, анинг хизматиға ўтгаймусен?

Ҳожиб ўнғайсизланиб:

— Дунёда қоондан омадироқ подшо бўлмайду, — деб гудранди.

— Ўз подшосига хиёнат қилган киши бегона подшога содиқ бўлолмайду, — деди Чигатой кўзларини чақна-тиб. — Кўзимдан йўқотинг бунинг наҳс башарасини.

— Обориб Ўтрорга ҳоким қилиб қўйинг,— деди Ўктой кулиб.

Ҳожибни ўтовга олиб кириб кетганларида, бир мўғул саркардаси унинг қўшинига: «Отдан тушинглар», деб буйруқ берди.

— Нега энди? Биз ўз бўлуқимиз билан қоонга хизмат қилмоқчимиз.

— Сизларни ҳеч ким бир-бирингиздан айирмоқчи эрмас. Ҳозир Чигатой жаноблари чиқиб сиз бирла сўйлашурлар. Сиз от устида қурол билан, у киши оёқ устида турса яхши бўлмас, — деди мўғул саркардаси.

Қипчоқлар истар-истамас отдан тушишди, мўғуллар уларнинг отларини етаклаб олиб кетаверишди.

— Энди қуролларингизни ҳам бир ерга қўйинг.

Отдан тушиб бўшашиб қолган аскарлар қуролларини белгиланган жойга қўйиб, бир чеккага чиқиб турдилар. Мўғуллар қуролсиз аскарларнинг кийимлари, совутларини ечиб олдилар, устларига от қўйиб чопа бошладилар. Ҳожиб ўтовдан чиққач, шу даҳшатли манзарани кўрди-ю, тиззалари қалтираб, дунё кўзига тор кўриниб кетди. Ёнидаги йигитлардан бири рўпарадан қилич ўйнатиб устига келаверди, иккинчи мўғул эса орқадан келиб, қалласини сапчадек узиб ташлади.

Шаҳар ичи аччиқ тутун ҳидига тўлган, ёнаётган қамини томларнинг алангаси осмонга кўтарилар эди. Мўғуллар халқни даҳшатга солиш учун уйларга нефть сениб ўт қўяр эдилар. Ҳаммаёқни додлаган аёллар, чинқирган болаларнинг товуши босиб кетган эди. Ўтрор шаҳри бунёд бўлгандан бери бундай қирғинни, бундай хунрезликни, бундай ёнғинни кўрмаган эди.

Темиртошнинг қаллиги Минглиой мўғул йигитларининг диққатини жалб қилмаслик учун янгасининг маслаҳати билан эски кийим кийиб, юзининг у ер-бу ерига қорақуя суртиб қўйди. Бироқ на жулдур кийим, на қорақуя пайваста қошлар, лоладек юзларнинг гўзаллигини яширолмасди. Афсуски, янгаси уни намароқ жойга яширишга улгуролмади, уларнинг уйларига иккита мўғул йигити бостириб кирди. Аёллар нима қилишларини билмай, турган жойларида қотиб қолишди. Қисқа бўйли, кўзлари қисик бир мўғул тўғри келиб қизни қўлидан ушлади-да, юзини ёруққа солиб кўриб:

— Мана бу гўзални қара, юзига қора суртиб, бизни алдамоқчи бўлибди-я, — деди.

Шу пайт Минглиой мўғулнинг қўлини тишлаб олди-ю, чопиб нарвондан томга чиқиб кетди, иккинчи йигит унинг кетидан югурган эди, қизнинг янгаси оёғига ёнишди, чап қўли қонаб кетган пакапа йиғит ижирганиб, ўнг қўли билан қиличини қинидан сугуриб олди-да, ерда ётган аёлни чопиб ташлади. Минглиой эса қўшинларининг ёниб турган томига ўтди. Бир оздан кейин олов ичида қолган қизнинг чинқирғи эшитилди-ю, сўнг жимиб қолди..

Мўғуллар талаб олган буюмларини бошлиқлари кўрсат-

ган жойга уйиб ташлайвердилар. Кумуш ё олтин билағузук, ёки узук сингари нарсаларни ҳам бошлиқларидан яширишдан қўрққан чериклар қўлларига тушган ҳамма қимматбаҳо буюмларни уларга топширардилар.

Орадан уч кун ўтгач, ўлжа тақсимланди. Унинг ярми қоон билан ўғилларига ажратилди. Бир қисми бошлиқлар ўртасида, уларнинг мансабларига яраша тенг тақсимланди. Ўлжанинг ўндан биригина оддий черикларга улашиб берилди. Оддий черикларнинг халқдан тортиб олиб устларига кийган кийимлари, пойафзаллари ёки қўлга киритган эгар-жабдуқ, уй-рўзгор асбобларига бошлиқлар тегмадилар. Уй-рўзгор асбоблари оддий черикларнинг қўшин орқасида эргашиб келаётган оилаларга керак эди.

Мўғул жарчилари: «Кимки яширинса, ўлдирамиз, ҳамма кўчага чиқсин», деб кўчама-кўча бақириб юришди, шунинг учун ҳамма, Чигатойнинг буйруғига биноан, шаҳар ташқарисига чиқди. Мўғуллар улар орасидан ўз қўшинлари учун керакли қуролсозлар, узангисозлар, тақачилар, темирчилар, аравасозлар, тўқувчилар ва бошқа касб эгаларини бир чеккага ажратдилар. Бугро-хожи билан Бадриддин қатта савдогарлар билан рухонийларни ўлимдан қутқариб қолишди. Бойлар ўзларининг бола-чақалари, яқин одамларини мўғуллардан тилла баробарига сотиб олишди. Қолган ҳамма эркаклар ва болалар қиличдан ўтказилди.

Хотин-қизлар бошқа ерга тўпланган эди. Мўғуллар ўзларига ёққан аёлларни танлаб, қолганларининг кийим бошларини ечиб олишди. Қип-яланғоч аёллар уялганларидан ерга кириб кетгудек бўлиб, қўллари билан кўракларини, сонларини тўсиб туришар, ёшроқлари туртишиб-суртиниб, тўданинг ўртасига кириб олишга уринишарди. Бир чеккада турган новча аёл мўғулларга қараб:

— Ўлдирсаларинг тезроқ ўлдиришлар, жувонмарглар! — деб бақирди.

— Бу шармандалиқдан ўлган яхши!

— Ер ютқурлар, нима қилиб иржайиб турибсизлар. Хув, кўзларинг тешилсин!

— Беномус баттоллар! — деган ғазабноқ товушлар эшитилди аёллар орасидан. Отлиқлар қиличларини яланғочлаб, қий-чув кўтарган аёлларни чопа бошладилар.

Сўнг ҳар қайси касб эгаларини алоҳида-алоҳида гуруҳларга ажратиб, уларни Самарқандга қараб ҳайдадилар.

Хунармандлар оппоқ бўлиб уйилиб ётган аёллар ёнидан ўтаётганларида, аллаким:

— Аблаҳлар, аёлларни яланғочлаб чопиб ташлаб-дурлар-а! — деб юборди.

Абдумажид уста:

— Ахийлар, шахид бўлган опа-сингилларимизнинг ялангоч баданларига қарамаңлар, аларнинг ҳурмати учун кўзингизни юмиб ўтинглар, — деди-да, шивирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Косиблар ҳам дувиллаб ёш оқиб турган юзларини қадокли қўллари билан сийпадилар. Аллаким ҳўнграб йиғлаб юборди. Шу маҳалгача кўзларига ёш олмаган эркаклар ҳам ёшларини тутиб туролмадилар. Устанинг ёнида кетаётган ёшгина бир йигит — унинг шогирди ниқиллаб:

— Уста, бу кундан ўлган яхшироқ эрди, — деди.

— Ўзини учун ошиқма, ҳали ёшсен, озодликка чиқиб яна яхши кунларни кўрарсен.

— Опам ўлди, қаллигимни мўғуллар тортиб олди, энди ёруғ дунё кўзимга кўринмайдур. Воллоҳи, ўзимни ўлдирурмен. Бир...

— Ўлим ҳар кимарсанинг бошида бор, — деди уста унинг гапини бўлиб. — Аммо киши бир мартабагина берилган ҳаётдан ўзини халос этмоққа ҳаққи йўқ. Яшамоқ пайти келганда ганимдан ўч олмоқ зарур. — Уста секин гапирар, ҳаяжонга келган собиқ шогирдини тинчитишга уринарди.

Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда косиблар бошларини эгиб, аста қадам ташлаб борар эдилар.

«Хайр, жонажон Ўтрор, киндигимиз қони тўкилган қутли ўлка! Биз сени асрай олмадик, ёвуз душман қўлига бериб қўйдик. Ёввойи мўғул сени оёқ ости қилиб, бағрингни чок-чок этади. Мактаб-мадрасаларингни, ҳаммомларингни отхонага, экинзорларингни ўтлоққа айлантиради, аммо бу зулми ваҳшат узоққа бормас. Халқ ўз кучини тўплаб, ахир бир кун душманини улоқтириб ташлар, бўш қолган далаларни яшнатиб, шаҳарни яна тиклар.

Биз кетяпмиз, алвидо, она шаҳар! Бизга насиб қилмаса, болаларимиз қайтиб келиб, сени озод қиладилар!»

Бошларини қуйи солиб кетаётган ғамбода кишиларнинг кўнгилларидан шундай фикрлар ўтар эди.

XVII

Шаҳар ичидаги қалъа ўз ҳимоячиларидан ўн-ўн беш ҳисса ортиқ душман билан яна бир ой олишди. Мўғуллар манжаниқлардан тинмай тош отиб қалъа деворларини, буржларини емирар, ғалтакли чорпояларни гилдиратиб келиб, қўрғонни бузар, қамалдагилар эса жон-жаҳдлари

билан уларнинг ҳужумини қайтариб турар эдилар. Лекин борган сари уларнинг сафи камайиб борарди.

Қалъа, бамисоли, денгиз ўртасида буюк оролдан ажралиб қолган қоя тошга ўхшарди. Мўғул қўшини бўронда қутурган денгиз каби ҳайқириб, ўзини бу қоятошга урар, лекин уни емиролмай, ҳар сафар қонли излар қолдириб, орқага чекинарди. Аммо денгиз ўртасида қолган қоя қандай метин бўлмасин, тўлқинлар зарби билан ахир бир кун нураб тушади. Худди шу сингари, бир ойлик муттасил ҳужум натижасида кунгуралари, бурчлари ўпирилган қўрғон денгиз тўлқинлари сингари саноқсиз бўлган мўғул аскарларининг зарбидан йиқилди. Қалъанинг кўчаларида яккама-якка жанг бошланди. Омон қолган мудофачилар томларга чиқиб олиб, ганимни ўққа тутдилар. Инолчиқ тириклайин қўлга тушишни истамай, хотини Ойсулув билан икки ошёнали сарой томига чиқиб олиб, ўқ ота бошлади. Орқаларидаги кўприкларга ўт қўйиб, душман билан охири нафасгача урушишни қасд қилган жангчиларгина шундай совуққонлик билан урушадилар. Инолчиқ ҳам бир вақтлар Чингизнинг элчиларини ўлдиртириб, ўз ихтиёри билан чекинадиган ҳамма кўприкларига ўт қўйган, унинг учун қаҳрамонларча ўлишдан бўлак нажот йўли қолмаган эди.

Чигатой эса Инолчиқни тириклайин ушлаб олишни буюрди. Шу важдан унинг чериклари ўқ отишни тўхтатиб қўйиб, томга чиқиб олишга уриндилар, Инолчиқ бир неча марта том лабига қўйилган шотиларни тепиб тушириб юборди. Унинг садоғидаги ўқи соб бўлганини кўрган Ўктой том тагига келиб:

— Ҳой азамат, ботирлигингга тан бердик. Кел энди, ғаслим бўлиб қўя қол. Сени ўлдирмаймиз, отамиз улуг қоонга тортиқ қилиб оборамиз, — деб бақирди.

Инолчиқ жавоб ўрнига оёғи тагида ётган бир гиштни олиб улоқтирди. Агар Ўктой дарҳол ўзини орқага олмаса, боши мажақланган бўлур эди.

— Вой аблаҳ-э, оз бўлмаса бошимни ер эди-я, — деб кулди Ўктой. Шу пайт иккинчи гишт томга шоти қўяётган бир мўғулнинг калласини ёрди.

Узун сочини белига тангиб олган Ойсулув том устига ётқизилган гиштларни кўчириб, эрига тутқазарди. Кўзлари ўт сочиб, юзлари ловиллаб ёнаётган бу аёл шу топда гўзаллик, мардлик ва садоқат тимсоли эди. Бунни кўриб, Ўктойнинг завқи келиб кетди:

— Мундоқ сулув ва ботир аёлни умримда кўрмаган эдим. Тириклайин қўлга туширсам, хотин қилиб оламен, — деди илжайиб.

Бир оздан кейин чериклар беш-олтита нарвон келтириб томга тармашдилар, Чарчаб, боши айланган Инолчиқ қай томонга тош отишни билмай қолди. Ойсулув томга чиқиб олган хайбатли бадбашара бир мўғулнинг чопиб келаётганини кўриб, ўзини кўчанинг нариги бетида ёниб турган том устига ташлади...

Тўртта барваста йигит чопиб келиб Инолчиққа ёпишган эди, у бир силкиниб иккитасини томдан улоқтириб юборди. Нарвондан чиқиб улгурган мўғуллардан яна тўрттаси келиб, Инолчиқ устига ташланди-ю, қўл-оёғини боглаб томдан туширди.

— Оёғини ечиб, турғизиб қўйинг, — деди Ўктой Инолчиққа ҳурмат кўзи билан қараб. Навкарлари Инолчиқнинг оёғидаги арқонни ечиб, турғазиб қўйдилар. Ўктой қаддини ростлаб, атрофга газабли назар ташлаётган қўли боғлиқ баҳодирнинг кўкрагига секин уриб қўйиб, черикларига:

— Ботирликни мана шулардан ўрганинг. Биз юракли одамларни ўлдирмаймиз, жасорат ҳар кимга муяссар бўлавермайди, — деди.

Мўғуллар Инолчиққа ҳам ҳайрат, ҳам ҳурмат билан қараб қолдилар.

* * *

Чингизхон Самарқанддаги Кўксаройнинг нақшинкор саломхонасида олтин тахт устида Чигатой билан ўтирар, белига қаламдон қистирган кўк саллалли битикчи Хожа Исмоил настрокда чордана қуриб, чап тиззасидаги жузвдон устига қўйилган қоғозга қооннинг фармониини ёзар эди.

— Ёз, Жаба нуён ва Субутой баҳодир уч туман черик бирла Туршиз томон қочган султон Муҳаммадни қувиб бориб, тириклайин қўлга туширсинлар, сўнгра Табриз ила Ганжага ўтиб, Дарбанд орқали Дашти қипчоққа, андин Рус ерларига от қўйсинлар...

Битикчи Чингизхоннинг фармониини ёзиб битиргач, қоғозни найча қилиб ўради-да, салласига қистириб ўрнидан турди ва қооннинг рухсати билан чиқиб кетди.

Чингизхон бу ишни битиргандан кейин кайфи чоғ бўлиб, мушукникидек тарғил кўзларини қисди-да, қизғиш соқолини сийпаб ўйга толди. Сўнгра қарс уриб эшик оғасини чақириб:

— Ўтрор ҳокимини киритинг, — деди.

Икки қуролли навкар Инолчиқни икки қўлидан ушлаб, саломхонага олиб кирди ва қоондан ўн қадамча берида

тўхтади. Кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган Инолчиқ кенг кўкрагини кериб, жаҳонгирга тикилганича қотиб қолди. Унинг енглари остида дўппайган мушаклари билиниб турар, юзининг гўшtlари лип-лип учарди.

Қоон рўпарасида турган мағрур кишининг кимлигини билса-да, Чигатойга ўгирилиб:

— Бу ким? — деб сўради жўрттага. — Э, Инолчиқми? Савдогарларимизни ўлдириб, молини талаган Инолчиқ шу экан-да. Ҳа-ҳа! — Чингизхон ўзининг шахсий душмани билан кўз уриштириб қолди. Инолчиқ кўзини юммай бақрайиб қараб турарди, буни кўргач, Чингизхоннинг сафроси қайнаб кетди, лекин ўзини босиб олиб: «Ўч олишдан олдин бу нуфузли одамдан фойдаланиб қолиш керак. Қасос олиш ҳеч қачон қочмайди», деб ўйлади. Инолчиқ эса ер остида қараб, унинг фикрларини пешонасидан уқишга ҳаракат қиларди. Чингизхон бошини кўтариб:

— Менга қара, баҳодир, — деди. — Сен бизга қўп зиён-заҳмат етказдинг, элчиларимни ўлдирдинг. Ўтрорни қамал қилган черикларимдан ўн мингини қириб ташладдинг. Бу қилмишларинг учун бошқа бир ҳукмдор тириклайин терингни шилиб олдуртирган бўлур эди. Лекин мен гуноҳингдан ўтдим. Сен доғи эски хусуматларни унутиб, менинг хизматимга кир. Сенга туман оғаси деган унвон берайин. Мен бирла Гурганж бориб, аҳолисини таслим бўлмоққа...

— Мен ўз улусимга хиёнат қилмасмен, — деди Инолчиқ унинг гапини чўрт кесиб. — Душман хизматига кирмасмен!

— Сенга олтин ва қумушлар инъом этайин...

— Олтининг-да керакмас, қумушинг-да. Мени сотқун ола билмассен!

Қоон унинг гапларига эмас, сўзини бўлиб қўйганига жаҳли чиқди. Ҳазабланганини билдирмаслик учун ўнг қўлининг кафти билан юзини сийпади-да, ўзини қўлга олиб:

— Менинг сўзим ҳеч қачон ерда қолган эрмас, сенга атаган инъомимни қабул қилгайсен, — деди. Кейин қарс уриб эшик оғасини чақирди-да: — Дўстимиз Инолчиқ учун атаб қўйган қумушларни олиб кирсинлар, — деб кўзини қисди.

Эшик оғаси орқаси билан юриб чиқиб кетгач, ўртага даҳшатли сукунат чўкди. Бир оздан кейин Чингизхоннинг ишораси билан эшик ёнида ҳайкалдек қотиб турган икки йигит Инолчиқни йиқитиб, қўл-оёғини боғлашди, ўнг ёнбошига ётқизиб, босиб туришди. Қизил тўн кийган бир мўғул қўлида ҳокандоз билан кириб, эритилган қумушни Инолчиқнинг чап қулоғига қуйиб юборди...